

viśvanātha-cakravarti-ṭhakkureṇa viracitaḥ

svakīyātva-nirāsa-vicāraḥ

tathā

parakīyātva-nirūpaṇam

i.

svakīyātva-nirāsa-vicāraḥ

iha vraje kecana śrīman-nandanandanena saha śrī-vṛṣabhānu-nandinyā udvāham vadanto vivadante | tatra ta eva praṣṭavyāḥ kiṁ mathurā-prasthānāt pūrvam ? uta, mathurāto dvāarakāyām uṣṭvā tataḥ kurukṣetra-milana-samaye ? āho svit, tata āgatya dantavakra-vadhānantaram padma-purāṇīya-gadyānusāreṇa punar vrajāgamanottara-kāle ? kim uta, lakṣmī-parama-vyoma-nāthaḥ nitya-siddha eveti ? tatrāpi kiṁ piṭṛbhyāṁ śrī-kṛṣṇāya prathamata evānanya-parvaiva dattā ? utāho, ādau anyasmai dattā tad-anantaram yathā kathamcit tad-vivāhasya mithyātvena vikhyāpanam śrutvā punar anenodvāhitā ? ||1||

nādyah, vraja-rājasya vaiśya-jātitvād upanītasyaiva śrī-kṛṣṇasya tad-aucityāt | prakṛte tu mathurāyām eva kāmśa-vadhānantaram eva śrīmad-vasudevenaiva tasya saṁskṛtatvāt | na cādau vraje saṁskṛta-cara eva punaḥ kṣatriyatve saṁskṛta iti vācyam | [śrī-bhāgavatādiṣu](#) kutrāpi tathānullekhāt nyāya-siddhatvāc ca | tad yathā –

[garbhādhānād aṣṭame janmato vā](#)
[mauñjī-bandhaḥ śasyate brāhmaṇānām |](#)
[rājanyānām navame ekādaśe'bde](#)
[vaiśyānām ca dvādaśe veda-vidbhir || iti |](#)

prastute śrī-kṛṣṇasyaikādaśa-varṣārambha-mātram vraje sthitiḥ suprasiddhā ||2||

nāpi dvitīyaḥ | kurukṣetra-milanānantaram sarveṣāṁ vraja-vāsinām ca yathā-pūrvam sa-kuṭumbānām eva sva-sva-sthāna-gamanād viśeṣatas tāsāṁ raho milana-samaye –

[āhuś ca te nalina-nābha padāravindam](#)
[yogeśvarair hr̥di vicintyam agādha-bodhaiḥ |](#)
[saṁsāra-kūpa-patitottaraṇāvalambam](#)
[geham juṣām api manasy udiyāt sadā naḥ || \[bhā.pu. 10.82.48\]](#)

svakīyātva-nirāsa-vicāraḥ tathā parakīyātva-nirūpaṇam

ity asya tad-vacanasya vyākhyāne śrī-kṛṣṇa-sandarbha [170]-vaiṣṇava-toṣaṇyoh | nanu svayam eva āgatya mām kuto nānubhavatas tatrāhuḥ geham juṣām para-grhiṇīnām asvatantrāṇām¹ iti vyākhyānatvāt tat-prasaṅgasyāpi kartam ayogyatvāt ||3||

ṛtīyam tu durghata eva | pādmottara-khaṇḍe śrī-kṛṣṇāgamanānantaram gopa-nārībhir anīśam krīdayāmāsa keśavaḥ [PadmaP 6.252.26] ity atra gopa-patnībhir ity uktatvāt, bahu-prema-rasenātra māsa-dvayam uvāsa ha [PadmaP 6.252.27] ity uktvā samanantaram tasminn eva gadye putra-dāra-sahitānām vraja-vāsinām śrī-kṛṣṇenāntardhāpitatvasyoktatvāc ca | pramāṇāntarasya tu kutrāpy adṛṣtatvāt | na cāniśa-krīḍā dāmpatyam vinā na siddhyatīty anyathānupapattyā tad avāśyam aṅgikartavyam iti vācyam | tasya hātakeśvarasyevāvīrata-suratasyāmatatvād rasāpahatavāc ca ||4||

nanu kṛṣṇa-sandarbha-gopāla-campū-locana-rocany-ādiṣu dantavakra-vadhāt pūrva-lilānām avatāra-lilātvenoktvā pratyākhyānād etad-anantara-lilānām eva nityatā sthāpitaiva | sarvāsām vraja-sundarīnām satyatva-mithyātve tatra nirṇiya māyikīnām sva-sva-pati-grha-grhiṇītve sthititva-vivaraṇāt satyābhiḥ saha śrī-kṛṣṇasya punar udvāhasyāpy uktatvāt kena vā ko nāma navīnaḥ sandehaḥ samutthāpita iti sandihānāḥ smo vayam eva |

atrocyate | śrī-kṛṣṇa-lilānām śruti-smṛti-purāṇāgamanādiṣu nityatvena pratijñātānām sarva-pūrvacārya-jīvatū-rūpopāsaniyatvena saṁmatānām yad anādaram vidhāya sva-racita-lilānām eva nityatām brūtha, tatra śrī-bhagavat-sandarbhādir eva yuṣman-nirasane jāgarūko vartata evālam tad-vicāra-vistāreṇa | atra siddhānta-sāre tu vivṛtam ||

bhāgavatāmṛta-dhṛta-gadyānusārīṇaś ced bhavantas tarhi tal-likhanam upakramopasamhārābhyām vicārya anāryam katham vadatha ? tatra tena dantavakram nihatya yamunām uttīrya śrīman-nandādi-gopa-gaṇaiḥ saha militvā gopa-nārībhir māsa-dvayam viḥṛtya putra-dāra-sahitāḥ sarva eva vraja-vāsino'ntardhāpitā etāvan-mātram nirṇītam nānyad adhikam kiñcid api | kim ca yadyapi sva-sva-patny-ādibhiḥ saha vraja-vāsinām aprakāte vāsaḥ purāṇānuyāyī teṣām grantha-kartṛṇām nirṇayaḥ katham anyair anyathā vaktum śakyam ?

ucyate cet kena vā tat-pramāṇī-karaṇīyam ? api ca, yady udvāha eva durghatas tadānyair upātto'pi pūrvodvāhasya māyikatva-khyāpanānantaram śrī-kṛṣṇena saha punar vivāhaḥ śiṣṭaiḥ katham mantavyaḥ ? loke vede ca tasya didhiṣu-vādasyātīva jugupsita-tattvam amūlakatvam ca spaṣṭam eva ||5||

nāpi caturthaḥ saṁgacchate | prakāṭāprakāṭayor aikya-rūpeṇa lokaval lilā-kaivalyena ca sarvadā sthiteḥ sarvatra nirṇayāt |

¹ KṛṣṇaS reads: nanv adhunaivāgatya muhur mām sāksād evānubhavatha, tatrāha—geham juṣām para-grhiṇīnām asvādhīnānām ity arthaḥ.

nanu, **brahma-saṁhita**okta-śrī-kṛṣṇasyādi-puruṣatvaṁ tāsām ca lakṣmītvam ativiśpaṣṭam eva | tad-anuyāyinām golokopāsakānām asmākaṁ kim etābhir avatāra-lilā vibhīṣikābhiḥ ? na cāprakāṣa-lilām vinā mādhuryāsvāda eva na sambhaved iti vācyam | aprakāṣasya sarveṣāṁ nayanāgocarasya golokatve eva sthāpitavāt |

atra vadāmaḥ | yadyapi ramādi-śabdais tāsām ādi-puruṣatvena ca śrī-kṛṣṇasya ca vikhyātas tathāpi brahmaṅokta-mantra-cintāmaṇer upāsanā-prakāre tu śrīman-nanda-nandanatve tāsām ca gopītve **pañcarātra-gautamiya-krama-dīpikādiṣu** ca niścitavāt tathā vaktum aśakyam eva | na ca vyāsokta-lilābhir vinā pañcarātrādiṣu ko'pi mantra ukto'sti | pūtanā-stana-pātāram ity ārabhya tatra lilā-viśiṣṭasyaiva śrī-kṛṣṇasya sarvatropāsyatvena nirdiṣṭavāt | lokaval-lilā-kaivalyasyaiva saṁhitatvaṁ sarvatra tad-bhinnopāsanā nāsty eva cet tathāpi praudhir brahmeva kañcana nirlīlam upāsyatām nāma na tatra vivādaḥ | nirviśeṣe svīkṛte upāsanāyā asiddhiḥ sarvatrācāryair nirṇītaiva |

+

kim ca, prathama-niṣpanno vivāhaḥ sarvasmīn eva vraje vikhyātaḥ **vidagdha-mādhavāda** uktaḥ | katham so'nyathā kartum śakyaḥ ? na ca **śārīrakāda** sarvaṁ prapañca-jātasya mithyātvaṁ pratipādyata eva | tadvad asyāpi mithyā-bhūtābhir gopībhir gopaiḥ kara-grahaṇasya mithyātvaṁ nija-grantheṣu nirṇītam iti vācyam | **śārīraka**-matānusāribhir atathātve nityaṁ raṭadbhir api niṣpanno vyavahāro brāhmaṇādīnām yathā pravṛttam anyathā kartum aśakyatvāt cet tair eva siddhaḥ prakṛto vyavahāro bhramatvenāpy udghuṣyamāno'pi asiddhaḥ kartum aśakyaḥ prakṛte gopa-sundarī-sambandhita-lilālīr anyair mithyātve niścīyaikasmīn eva grāme prathamānantara-dvītyodvāhaḥ katham nirvāhaṇīyaḥ tathāpi yadi kathamcit tad vaktavyam eveti nirvāda eva yauṣmākas tarhi prathamodvāhavādībhyaḥ prācīnebhyo jāra-vāditve gālī-pradāya svayam dvir vivāham vadan vidhiṣu vāditvam api svasvyorīkaraṇīyam avaśyam evety alaṁ vicāra-vilasiteneti | **punar-bhūr didhiṣu rūḍhā dvis tasyā didhiṣuḥ patir** ity **amarah** |

kim ca, yadi kṛṣṇa-preyasīnām māyikatva-satyatvābhyām sarvathā abhinnākārāc ca sarvadā svarūpa-dvaya-svīkāraḥ tadā vraje yāvanto vraja-vāsīnas teṣām śrī-vṛṣabhānu-kīrtidā-prabhṛtīnām tāsām pitṛnām apy anyathānupapattīyā svarūpa-dvayaṁ svīkartavyam eva | no cet **kṛṣṇa-sandarbhā-gopāla-campū**kaḥ siddhānto vyākupyeta | tatra tu -- **man-nirvartitāḥ sva-sva-pati-gr̥ham anuvartantām | parās tu kṛṣṇa-mātra-pati-sammāti-parāyaṇāḥ sva-sva-pitr-gr̥ham** [go.ca. 1.33.303] iti devyā vacanena saṁhitavāt |

yadi ca nāma-rūpādīnākyena tā yugapad eva pati-gr̥ha-pitr-gr̥hādiṣu prahitās tarhi sutarām sva-sva-pati-gr̥ha-gr̥hīnām bhāryāḥ putra-prayojanā ity nyāyena gr̥hādi-sauṣṭhava-poṣāya ca apatyotpattir avaśyam bhāvīnī | tasyām vasatyām jāta-karmārabhya sarva-kriyā-kalāpam ubhaya-kula-vṛddhādīm vinā naiva niṣpadyate iti te'pi svayam eva svīkṛtā eva | evaṁ ca yāḥ sva-sva-pitr-gr̥ham gatavatyas tābhiḥ saha śrī-kṛṣṇasya vivāhotsavo bhāvīti bhavad-āśayaḥ | tatra tasya vivāhotsave sarva eva vraja-vāsi-janāḥ śrīmad-vraja-rājenāvaśyam eva

nimantraṇīyās tathā sati tat-parvaṇi strī-pradhānatvāt jaṭilābhāruṇḍādyāḥ purandhryaḥ sva-
sva-vadhūbhī rādhā-candrāvaly-ādibhiḥ sahāvaśyam āmantrya eva |

atraivam sandehaḥ prastute tasminn utsave sva-sva-pārśva-vartinyo rādhādyāḥ
kṛṣṇenodvāhyamānā api tās tās tābhiḥ śvaśrv-ādibhiḥ punar nimantratair abhimanyu-
prabhṛtibhiḥ śrī-vṛṣabhāṅv-ādibhis tāsām pitṛbhis tābhiś ca dr̥śyante na vā | dr̥śyante cet
kīdr̥śī bodhaḥ samapadyata kim etā mad-vadhū-vargebhyo mad-dārebhyo'smad-
bālikābhyo'smabhyo pṛthag eva iti niścayātmaka uta paricetum aśakyatayā sandeha-rūpaḥ ?
āho svit yogamāyā-balenaivānanusandhānāvayavaḥ | nādyāḥ, tathā sati yadyapi vyaṁ satyā
etā māyikya iti pitṛ-gr̥ha-gatavatīnām bhavad-abhimataḥ, tathāpi prācīna-saṁskāra-balāt
patibhyo'bhimānvādibhyaḥ saṅkoca-sampattiyā punar vivāhasyānabhimatatvāt | pati-gr̥ha-
sthītānām tu tathā-bodhābhāvāt sva-samānākāra-rūpa-guṇādīmatīnām darśanena
vicikitsāpattiyā mahā-jugupsā | evaṁ śvaśrv-ādibhiḥ patibhiḥ pitṛbhiś ca yugapad darśanena
jugupsaivam asya tena tu prakṛta-vivāha-karmaṇi pravartyate iti viśaṁṣṭulatvāc ca | na caitā
madiyābhyo'bhinā ity ākāraka eva bodha iti prauḍhīrāsmākīti bhramād iti vācyāḥ |

tāsām nāma-rūpa-guṇādīnām sarvathā abhedenaiva pratiyamānāt | nāpi dvitīyāḥ dvayor api
nāmādibhir iśad apy ananyatayā śvaśrū-prabhṛtīnām svayam eva sveśām (svāsām) vā
aparicaya iti vaktum apy ayogyatvāt | nāpi tṛtīyāḥ tasyāḥ prakṛta-līlā-sampādīkātva-
prasiddheḥ | prakṛtām tu vara-kanyayor darśana-pūrvaka-viśiṣṭa-jñānāt tat-tan-maṅgala-
sampādanānantaram āpta-vargais tābhyām yautukādi-samarpaṇam na tv anyat | sarvathā tu
mithaḥ sandarśanam eva loka-veda-rītyāsu niṣpannam | tasmimś ca sati śrī-kṛṣṇasyaiteśām
darśanena lajjā-bhayotpattiḥ | tathā tena sahodvāhe pravartitānām gopīnām śvaśrūpatyādi-
dr̥ṣṭyābhayādīnā prakṛte punar vivāhe'nanumatīḥ | govardhanābhimanyu-prabhṛtīnām indra-
jāla-sadṛśa-tad-darśanāt śrī-kṛṣṇena saha virodhodbhavaḥ pitṛādyā vṛṣabhāṅv-ādayas tu mad-
aurasyo bhavanty etā etā na bhavantīti vā katham vā pratiyantu katham vā punaḥ pūrva-jā-
mātṛṇām samakṣam eva nirapekṣatayā tāḥ sampradadatu | na ca sarvaṁ samādhātṛ
paurṇamāsīti vivṛtam eveti vācyam | śrī-saṅkarācāryādyāḥ sahasraśaḥ prapañcasya
mithyātvaṁ vyākhyāya śrutir api tad-upodvalakatvena darśayitvāpi brāhmaṇādi-kartṛka-
vivāhādi-karmaṇām mithyātvaṁ loke dr̥ḍhīkṛtya teśām stry-ādi yebhyaḥ kebhya eva
dāyayitum na samarthā babhūvur iti pūrvam evoktatvāt |

atra tu kṛṣṇa-kartṛka-caritrāṇām līlātvena prasiddhānām divyatva-nityatvayoḥ pratiṣṭhitānām
na jāne māyikatva-kalpanayā kim sādhanīyam vādibhir ity alam anulāpeneti | api ca śrīmad-
veda-vyāsa ekasyaiva ṛgvedasya caturdhā vibhāgam vidhāya yathādikāri-śākhāḥ sahasram
vibhajyāpi strī-śūdrādīnām tatrānadhikārāt katham nistārah syād iti bhāratam apy upadiśya
mokṣādhikāriṇām tat-siddhy-artham brahma-mīmāṁsām apy adhyāya-catuṣṭayena pradarśya
punar api dvandva-dharmesv abhiratān janān vīkṣya tad-upakārārtham yathādhikāri
vicāryāryaiva vartanīyam tattvānārya-caryayeti purāṇāni prakāsitāni | tathāpi cittasyāprasāda
eva samupasīdati manas tu tat-prasādaḥ yadaiva śrīman-nāradopadeśāt śrīmad-bhāgavatam
varṇitavān tadaiva sarvato bhāvena manaḥ prasattim upalabhya bhagavat-svarūpam apy
upalebhe | ata evārvācīnair bhavya-bubhūṣubhis tac-cittāprasādābhyām anvaya-

svakīyātva-nirāsa-vicāraḥ tathā parakīyātva-nirūpaṇam

vyatikābhyām niścītya śāstrāntareṣu tat-saṁmateṣv eva mano'bhiniveśanīyam iti pramāṇa-cūḍāmaṇitvena śrīmad-bhāgavatam eva satām sammatam tatrāpi śrī-kṛṣṇa-līlā-pradhānatvena daśama-skandha eva tad-dhṛdayam | tatrāpi tanū prāṇa iva sarva-līlāto'pi mukhyatama-rāsa-līlā-varṇana-pañca adhyāyāḥ atas tat-sarva-svarupas ta eva vicāraṇīyāḥ |

tatra śuśrūṣantyaḥ patīn kāścid aśnāntyo'pāsya [bhā.pu. 10.29.6] ity ādi | tam eva paramātmānam jāra-buddhyāpi saṅgatāḥ [bhā.pu. 10.29.11] ity ādi śrī-śuka-vākyam | mātaraḥ pitarāḥ putrāḥ [bhā.pu. 10.29.20] ity ādi, tad yāta mā ciraṁ goṣṭhaṁ śuśrūṣadhvam patīn satīḥ [bhā.pu. 10.29.22] ity ādi, bhartuḥ śuśrūṣaṇam strīṇām paro dharmo hy amāyayā [bhā.pu. 10.29.24] ity ādi, patiḥ strībhir na hātavyo lokepsubhir apātākī [bhā.pu. 10.29.25] ity ādi, jugupsitam ca sarvatra aupapatyam kula-striyāḥ [bhā.pu. 10.29.26] iti kṛṣṇa-vākyāni | yat paty-apatya-suhṛdām anuvṛttir aṅga [bhā.pu. 10.29.32] ity ādi, kurvanti hi tvayi ratīm kuśalāḥ sva ātman nitya-priye pati-sutādibhir ārtidaiḥ kim? [bhā.pu. 10.29.33] ity ādi, kā stry aṅga te kala-padāyata-mūrcchitena sammohitā 'ryapadavīm na calet trilokyām [bhā.pu. 10.29.40] ity ādi tāsām vacanāni ca prathame'dhyāye |

pati-sutānvaya-bhārṭṛ-bāndhavān ativilaṅghya te'nty acyutāgatāḥ [bhā.pu. 10.31.16] ity ādi ca ṭṭīye'dhyāye |

evam mad-arthojjhita-loka-veda-svānām hi vo mayy anuvṛttaye 'balāḥ [bhā.pu. 10.32.21] ity ādi,

na pārāye 'ham niravadya-samyujām
sva-sādhu-kṛtyam vibudhāyusāpi vaḥ |
yā mābhajan durjara-geha-śṛṅkhalāḥ
samvṛṣya tad vaḥ [bhā.pu. 10.32.22] ity ādi śrī-kṛṣṇa-vākyāni caturthe'dhyāye |

kṛtvā tāvantam ātmānam yāvatīr gopayoṣitaḥ |
reme sa bhagavāms tābhir [bhā.pu. 10.33.20] ity ādi śrī-śuka-vākyam |

sa katham dharmā-setūnām vaktā kartābhirakṣitā |
pratīpam ācarad brahman para-dārābhimarśanam ||
āpta-kāmo yadu-patiḥ kṛtavān vai jugupsitam |
kim-abhiprāya etan naḥ śaṁsayam chindhi su-vrata || [bhā.pu. 10.33.26, 28] ity ādi
śrī-rājarsi-praśne,

dharmā-vyatikramo dṛṣṭa īśvarāṇām ca sāhasam |
tejīyasām na doṣāya vahneḥ sarva-bhujo yathā || [bhā.pu. 10.33.29]

gopīnām tat-patīnām ca sarveṣām eva dehinām yo 'ntas carati [bhā.pu. 10.33.35] ity ādi,
manyamānāḥ sva-pārśva-sthān svān svān dārān vrajaukaṣaḥ [bhā.pu. 10.33.37] iti śrī-śuka-vākyāni ca pañcame'dhyāye |

svakīyātva-nirāsa-vicārah tathā parakīyātva-nirūpaṇam

atro'traivaṃ vicāryate | yad-varṇanāntaram eva śrīmad-veda-vyāsasya citta-prasattir ajaniṣṭa tan-madhya-vartina-hṛdayantaḥ-pañca-prāṇā iva yā pañcādhyāyī tatra tādrśa-mahā-rājarṣi-śrīmat-parīkṣit-praśnānurūpa-śrīman-munīndreṇa bhramavat svarūpānubhavinā sarvajñena rāja-sandeha-nirasana-pūrvakena bhagavatas tejīyastvān na doṣa ity uktvānīśvarān prati yathā rudro'bdhijam viṣam iti drṣṭāntena bhayaṃ pradarśya punar api nirahaṅkāri-mātrāṇām kuśalākuśalācaraṇābhyām apy arthānarthau na staḥ kim uta sarva-jīva-nikāyānām īsitus tayor anvayaḥ | sambandho'pīty abhidhāya, yat-pāda-paṅkaja-parāgasya nitarām sevayā tṛptā bhakti-yoga-prabhāvenaiva khaṇḍitākhila-bandhā jīvanmuktāḥ svacchandācāriṇo, naiva nahyamānā stad ācaraṇair na badhyamānā bhavanti |

tasya svecchayā prakāṭikṛta-tādrśa-līlā-maya-vapuṣo bandhāsaṅkāpi kuta ity uktvā gopīnām tat-patīnām ca sarveṣām api dehinām antaryāmitayā pravartaka-rūpeṇa sthita evāprakāṭa-prakāṣe gokula-yuva-rājatayā teṣām pālakaḥ san yo viharati adhunāpi tathā kurvann evāste sa eṣa eva kṛpāyā prakāṭo bhūtvātrānanugrhyatād vaśīḥ krīṇaḥ karoti tathaiva virājate | yā līlāḥ śrutvāvaśyam eva sarva eva tad-ekopāsano bhaved eveti vihitaḥ | tad-anyatvena kaiścit kalpanānantaram āpādy vipādyante yady avidyāpada-patitās te niṣiddhācāra-parā ity apy anenaiva sūcitaḥ sarvānte tu tāsām abhisārādau paty-ādīnām yoga-māyayā samādhānam vyāhṛtya yadyapi tāḥ śrī-kṛṣṇam vihāya nija-gr̥ham anājigamiṣavas tathāi te nānumoditāḥ punar anayā rītyaiva milanasyāśvāsam prāpitāḥ satyo rātry-ante kevalam loka-bhītyaiva sva-sva-vāsam śayyā-nilayaṃ gatavatya etāvān eva siddhāntitaḥ abhyāsenaiṣa eva dṛḍhikṛtaḥ | na tu matāntarasya leśo'py udbhāvitaḥ ced ito'py anyathā kimcid abhaviṣyat sarvajñena tena kuto notthāpayiṣyata | na ca matāntarasyātyanta-gopyatvāt tat tat prakāṣitavān śuka iti svapne'pi pralapanīyam mahā-sabhāyām sarvatra vihita-vyāhārasyaiva śāstre loka-vyavahāra-siddhatvāt | na tv avihitasya prakṛte tu paunaḥpunyenaitasyaiva tena vihitatvāt | atas tādrśa-rājarṣi-mahā-sadasi niṣīdatām brahmarṣi-devarṣi-prabhṛtīnām śrīman-nārada-paraśurāma-veda-vyāsādy-avatārāṇām ca samakṣam dvayoḥ praśnottarābhyām ya eva niṣkarṣaḥ paramotkarṣam avāpa sa eva sarvārvācīna-jīvānām jīvātur iti viduṣām parāmarśaḥ | tad anyathā kalpanāyām śrīman-munīndrasya brahmarātasyāsarvajñatā | śrī-kṛṣṇasya pāpa-hāritve'pi pāpa-kāritā vidagdha-mādhavādi-prakāśakānām apy avidagdhatā ity ādyā bahava eva doṣā āpantantīty alam tat-samlāpenaiva saṅkṣepaḥ |

kim cāsyām ujvalopāsanāyām kecanārvācīnāḥ prācīnānām śrī-śukadeva-vedavyāsa-parāśarādīnām vidagdha-mādhavādi-prakāśakānām ca matam vimatatvena manyamānāḥ kevalam sva-kalpitākhyāyikāyām svakīyākhyānam vikhyāpya nikṣiptāni sandeha-mahodadhau hṛdayāny aparipakva-hṛdayānām ato'traivaṃ vicāryate tat kim tad-ākhyātuḥ svābhimatam utānyadiya-hārdam tat-sauhārdam ?

--o)0(o--

ii.

parakīyātva-nirūpaṇam

śrī-rādhā-kṛṣṇābhyām namaḥ |

śrī-kṛṣṇa-līlā-pāthodhi-nimajjita-mano-dvipān |
vande tad-viparītāms tu naiva vindatu me manaḥ ||1||
śrīmaj-jīva-pada-dvandvaṁ vande yair āśayo nijaḥ |
laghutvam atrety [u.nī. 1.21] etasya vyākhyānte khyāpitaḥ khalu ||2||
sa yathā –
svecchayā likhitaṁ kimcid kimcid atra parecchayā |
yat pūrvāpara-sambaddham tat pūrvam aparaṁ param || iti ||3||
rāgeṇaivārpitātmāna [u.nī. 3.17] ity atra vyākhyayā tathā |
patnī-bhāvābhīmānātmety [u.nī. 14.48] atrāpi ca tathā tayā ||4||
mahā-bhāvasya sad-bhāvābhāvayor hetu-yuktitaḥ |
niścitya lakṣaṇe tasya vivṛtyābhyāsātā muhuḥ ||5||
rasasya tu parīpākaḥ parama-krama-līlayā |
bhaved vyāsa-śukādinām bhaved atrāveśa-darśanāt ||6||
vidagdha-mādhavādinām kartṛṇām cātra nirbharam |
varṇane citta-saṁrambhāt tathādyopāntam eva hi ||7||
asyā nirvaḥaṇād evety ujjalasya vivecanam |
saṁṛddhimata ākhyāne sapta-patrī-lipeḥ param ||8||
svāntasya sarva-saṁrambhaḥ karvānte darśito yataḥ |
ataḥ parecchā-likhane vicāraḥ kriyate mayā |
yena pūrvāparāloke lokyate tad-vigītātā ||9||

atha so'yaṁ grantha-kṛṇ-mahā-kāruṇiko rasika-maṇḍalākhaṇḍalaḥ śrī-kṛṣṇa-caitanya-
svayaṁ-bhagavatā hṛdi pravartanāparavaśyatayā sva-suhṛd-varga-hṛdayānandanāya
viśeṣato'rvācīna-jagaj-janānām anāyāsenaiiva vān-manasayoḥ kṛtārthī-bhāva-bhāvanayā ca
pūrvasmin granthe saṁkṣepato varṇitam api śrī-kṛṣṇaikāmbanātvenaiva śṛṅgāra-rasaṁ
vivṛtavān | tatra tāvan nāyaka-śīroratnasya yathā kathamcit pariśīlayitur mano-nayanādeḥ
samākarṣakasya śrī-kṛṣṇasya mukhya-nāyakatve dhīrodātta-dhīra-lalita-dhīra-śānta-
dhīroddhataiḥ saha pūrṇatama-pūrṇatara-pūrṇais tribhir guṇitair dvādaśa | paty-
upapatibhyāṁ guṇane caturviṁśatiḥ | punaś cānukūla-dakṣiṇa-śaṭha-dhrṣṭaiś caturbhir
guṇane ṣaṇṇavati-prabhedā nirūpitāḥ | nirūpya ca keśāṁcid bahirmukhānām kadācid atra
doṣa-dṛṣṭir utpadyeteti paramotkarṣo rasasyātraivopapatya eva na tu patyāv iti **bharata**-vacane
dṛḍhīkṛtāḥ | dhīrodāttādayo dvādaśaṁṛta-sindhāv udāhṛtāḥ |

svakīyātva-nirāsa-vicāraḥ tathā parakīyātva-nirūpaṇam

rukmiṇaṁ yudhi vijitya [u.nī. 1.12] ity ādinā rukmiṇy-ādniām patir iti patir udāhṛtaḥ |
kātyāyani mahāmāye [bhā.pu. 10.22.4] ity ādinā tāsṅ eva kīyatīnām tu pati-bhāvo harāv
abhūd [u.nī. 1.14] iti durgā-vrata-parāsu patibhāvavatīnām kāsāncid api tathātve gaṇatayā
darśitaḥ | anye ca śaṭha-dhrṣṭādyā apy udāhṛtāḥ |

tataś ca nāyikānām kanyā-svakīyā-parakīyā bhedatas tīrṇām madhye svakīyā-parakīyayor
madhyā-mugdhā-pragalbhā iti bhedaīḥ ṣaṭ | punaś ca dhīrā-adhīrā-adhīrādhīrābhīr dvādaśa |
kanyā kevalaṁ mugdhātha svīyā paroḍhā ceti tridhā iti pañcadaśa prabhedāḥ | punar
abhisārikety ādy avasthāṣṭakena vimśaty-uttaraṁ śatam | agrata uttama-madhyama-kaniṣṭhā
iti trividhaiḥ ṣaṣṭhy-uttara-śata-trayī nāyikā-bhedānām iti nirṇīya svīyodāharaṇam
mukhyatayā rukmiṇy-ādiṣu gaṇatayā durgā-vrata-parāsu kāsucit kanyāsv api darśitam |
parakīyodāhṛtir vraje śrī-rādhikādiṣu dhanyādiṣv api darśitā tataś ca nīrasānām nīrasānyā –

bahu vāryate khalu yatra pracchanna-kāmukatvaṁ ca |
yā ca mitho durlabhatā sā manmathasya paramā ratiḥ || [u.nī. 1.20]

iti **bharata-muni**-saṁmatyā –

vāmatā durlabhatvaṁ ca strīṇām yā ca nivāraṇā |
tad eva pañca-bāṇasya manye paramam āyudham || [u.nī. 3.20]

iti **rudra**-saṁmatyā [śr.ti. 2.30],

yatra niṣedha-vīśeṣaḥ sudurlabhatvaṁ ca yan mṛgākṣīṇām |
tatraiva nāgarāṇām nirbharam āsajjate hṛdayam || [u.nī. 3.21]

iti **samhitā**-saṁmatyā |

ananya-śaraṇā svīyā dhanāhāryā parāṅganā |
asyās tu kevalaṁ prema tenaiśā rāgiṇām matā || [śr.ti. 1.61]

iti **śṛṅgāra-tilaka**-saṁmatyā ca paroḍhopapatyor eva sakala-sahṛdaya-sākṣiko rasa-
niryāsāsvādo dṛśyate tataś ca tayor eva nāyakottamatvam eva nirdhāritam | tatrāpy arvācīna-
sāhitya-darpaṇa-kārādibhir yad atra doṣo āsajyate tatra kāraṇam adharma-sparśa eva tat-
parihārārtham āha laghutvam iti atropapattau kaiścid yal laghutvam uktam etat-prākṛta-
nāyaka eva, tatraivopapatyasya vaidharmyāt | tasya ca janakatvāt tasya ca naraka-pātitvāt
paryavasāne duḥkha-mātropādānatvena laghutvam | tathā tac-ceṣṭitasya kāvyā-nāṭya-
gatatvenopādeyatayā svādena yad adharma-kṛtaḥ sthānam sūcakasyāpi tad bhavet iti nyāyāc
carvaṇa-daśāyām sabhyānām api tādrūpyāpatteś ca vidharma-sparśāt | na tu kṛṣṇe
dharmādharma-nīyanṭṛ-cūḍāmaṇḍre dharmādharma-samasta-vastu-sṛṣṭi-sthiti-samhāra-
kāra-kāra-bhūrū-vijṛmbha-mātrasyādīpuruṣasyāpy aṁśini svayam bhagavati śrī-lilā-puruṣottame
nara-vapuṣi | tathaiva tadīya-śakti-samudāya-mukhyatamāyām hlādinī-mahā-śaktau śrī-
gopikā-rūpāyām ca na sambhaved eva | tadā tac-caritāsvādakānām api vikṛditam vraja-
vadhūbhir [bhā.pu. 10.33.42] iti, tad vāg-visargo janatāgha-viplavo [bhā.pu. 12.12.52], tad
eva satyam tad uhaiva maṅgalam [bhā.pu. 12.12.49] ity ādibhiḥ sarvottamatva-mahā-phala-

svakīyātva-nirāsa-vicāraḥ tathā parakīyātva-nirūpaṇam

śravaṇāc ca | pratyuta tatraiva nāyakottamatvaṁ prasañjitam iti | ata eva grantha-kṛtaiva
nāṭaka-candrikāyām (10) –

yat-paroḍhopapatyos tu gaṇatvaṁ kathitaṁ budhaiḥ |
tat tu kṛṣṇaṁ ca gopīś ca vineti pratipāditam ||

alaṅkāra-kaustubha-kṛdbhir api – aprākṛte paroḍha-ramaṇī-ratir eva sarvottamatayā bhūyasi
śrūyate | na tasyām anaucitya-pravartitatvaṁ alaṅkāraṁ tu siddher bhūṣaṇam eva na tu
dūṣaṇam iti nyāyāt tarkāgocaratvāc ca iti | tasmān na kṛṣṇe'yaṁ doṣaḥ kim-arthaṁ noktam ?
rasa-niryāsāsvādanārthaṁ teṣāṁ sabhyatayā tad-viśayaka eva sva-kartṛko rasa-niryāsāsvādas
tad-arthaṁ | yadi kṛṣṇe'pi tair laghutvam uktaṁ syāt tarhi teṣāṁ rasa-niryāsāsvādo nirviṣaya
eva syād iti bhāvah |

yad vā, kathaṁ-bhūte rasa-niryāsāsvādārthaṁ hy ayaṁ ca loka-gata-sva-bhakta-janān rasa-
niryāsam āsvādayitum avatāriṇi | svādeś caurādikād dhetum aṅṅy-antād ghyaṅ | tasya tu
svakartṛko rasa-niryāsāsvādaḥ prakāṭa-līlāyām aprakāṭa-līlāyām ca sadaiva vartata eva | tā eva
janmādi-līlāḥ prapañca-janeṣu kṛpayā darśitāś cet prakāṭas tā eva cakṣurbhis tirodhāpitāś ced
aprakāṭa ucyate na tu prakāṭaprakāṭayor līlayoḥ svarūpataḥ kimcid vailakṣaṇyam astīti | yad
uktaṁ bhāgavatāmṛte –

anādim eva janmādi-līlām eva tathādbhutam |
hetunā kenacit kṛṣṇaḥ prāduṣkuryāt kadācana || [LBhāg 1.5.387] iti |

tathā ca śrī-vaiṣṇava-toṣaṇyām api dantavakra-vadhānantaraṁ rāmeṇa sārddham mathurām
praṇīte [bhā.pu. 11.12.10] iti, tās tāḥ kṣapāḥ preṣṭha-tamena nītā [bhā.pu. 11.12.11] iti,
nadyaḥ praviṣṭā iva nāma-rūpe [bhā.pu. 11.12.12] ity antena vyākhyānena | tad yathā -- atra
vigāḍha-bhāvena tivrādhayaḥ satyo matto'nyam nija-sakhy-ādikam api na sukhāya dadṛśuḥ |
tataś cādhunā tu sukhāya paśyantīti viyogo nāstīty arthaḥ | he uddhava ! bhavad-dvārā tāsū
sandeśānusāreṇa śrī-vṛndāvanasyaivāprakāṭa-prakāśa-viśeṣa-praveśāt tāsāṁ nityam mat-
prāpter iti bhāvah | nanu pūrvoktānusāreṇa golokākhye vṛndāvanasya prakāśa-viśeṣaḥ |
tasminn asti prakāṭa-līlā sadṛśy evāprakāṭa-līlā | tarhi katham ubhayor ekatra samāveśa ucyate
prakāṭa-līlāyāḥ aprakāṭa-prakāśasya cābhedenāivāprakāṭa-līlā-prakāśau pratipannāv iti dṛśayte
tad-anantara-padyena

tā nāvidan mayy anuṣaṅga-baddha-
dhiyaḥ svam ātmānam adas tathedam |
yathā samādhau munayo 'bdhi-toye
nadyaḥ praviṣṭā iva nāma-rūpe || [bhā.pu. 11.12.12]

asyārthaḥ | tās tathābhūta-virahotkaṅṭhātīśayenābhivyakta-durdhara-mahā-bhāvāḥ satyaḥ |
atha kadācit tad-darśanārthaṁ gate mayi labdho yo'nuṣaṅgo mahā-modanākhyā-vyatikārī
punaḥ punaḥ saṁyogas tena baddhā dhīr yāsāṁ tāsāṁ tathā-bhūtāḥ satyaḥ | svam

mamatāspadam ātmānam ahaṅkāraspadam cādaḥ prakāṭa-lilānugatavtenābhimatam yathā syāt tathā nāvidan, kintu dvayor aikyenaivāvidur ity arthaḥ |

prakāṭa-prakāśasya tal-lilāyāś cābhednaivāprakāṭanaddhayam ajānann iti vivakṣitam | tataś ca nāma-rūpaṁ ca tasmims tan-nāma-rūpātmani prakāṭa-prakāśa-viśeṣa-praviṣṭā iva na tu praviṣṭā vastv-abhedād ity arthaḥ | tatra prakāṭa-prakāṭa-lilā-gatayor nāma-rūpayor abhede dṛṣṭāntaḥ—yathā samādhou munayo²bdhi-toye ity ādi śrī-krṣṇa-sandarbhe aṣṭa-pañcāśad-adhika-śatatame² vākye--ahaṁ hi sarva-bhūtānām ādir anto 'ntaram bahiḥ [bhā.pu. 10.82.45] ity ādi dvābhyām | yathāham ahaṅkāro³ bhūtādiḥ sarveṣām bhūtānām khādīnām ādyantādi-rūpaḥ | ahaṅkārantargatāny eva khādīnity arthaḥ | yathā ca khādīni bhūtāni bhautikānām śarāva-saindhavādīnām ādy-antādi-rūpaṇi, khādīnām antargatāny eva tānity arthaḥ | evam etāni⁴ prakāṭa-lilāyām anubhūyamānāni yuṣmākam mamatāspadāni bhūtāni paramārtha-satya-vastūni śrī-vṛndāvanādīni bhūteṣu³ aprakāṭa-lilā-gateṣu paramārtha-satya-vastuṣu teṣu vartante | yuṣmākam prakāṭa-lilābhimāny-ahantāspadenātmanā⁵ tato vyāptaḥ | evam idantāhantāspadam yad ubhayaṁ tac ca punaḥ pare prakāṭam dṛśyamāne'pi⁶ tasyām vṛndāvyām viharamāṇe'kṣare nityam eva yuṣmat-saṅgini mayy āśraya-rūpe ābhāti⁷ virājamānam paśyateti | tasmāt prakāśa-bhedād eva tat-tad-vastv-ādi-bheda-vyapadeśo viraha-saṁyoga-vyavasthā cetīdam atrāpi vyaktam iti dik |

tasmād asmād vṛndāvanād aprakāṭa-prakāśasya sarvātmatvaika-rūpye saty eva teṣām vrajā-vāsinām tatra vāsaḥ sambhaved iti yathā-rītyā prakāṭe śrī-krṣṇasya tat pitrādīnām anyeṣām sa-parivārāṇām gopādīnām ca yat-prakāraka-sthānam tathāivāprakāṭa-prakāśe'pīti prakaraṇārthaḥ siddhaḥ |

laghutvam atra [u.nī. 1.21] ity atra kecanaivam vyācakṣate | tad yathā tatrāśaṅkya samādhātī laghutvam iti | padyena atra cāśaṅkānuvādo laghutvam atra yat proktam iti | ayam arthaḥ—nanu,

śṛṅgo hi manmathodbhedaś tad-āgamana-hetukaḥ |
uttama-prakṛti-prāyo rasaḥ śṛṅgāra iṣyate ||

ity anarvācīna-niruktau uttama-prakṛti-prāyaḥ ity ukte kajjalām śuci-paryāye rase'sminn adharma-mayam aupapatyam aṅgatvāya nocitaḥ | jāraḥ pāpa-patiḥ samau iti trikāṇḍa-śeṣādi-darśanena nāmāpi tasya nindā-garbhāṁ eva labhyate | nātyālaṅkāra-śāstrayor tu tasya nyak-kāraś ca śrūyate | yad uktaṁ tat-tan-matam saṅgṛhya sāhitya-darpaṇe [3.263-4]—upanāyaka-samsthāyām ity ādi-padyena śṛṅgāre'anaucityam ity antena ca | yat tu kutrāpy aupapatya-varṇanam dṛśyate, tat khalu neṣṭā yad aṅgini rase kavibhiḥ parodhā ity darśayīyamāṇa-

² Our edition is para. 168.

³ HDS has only yathāhaṅkāro.

⁴ From prakāṭa to bhūteṣu is not found in HDS, seemingly a copyist error.

⁵ Text missing here: ahantāspadam ātmā cāprakāṭa-lilābhimāny ahantāspadenātmanā (KṛṣṇaS)

⁶ KṛṣṇaS has prakāṭam atra dṛśyamāne'pi

⁷ ābhātām

svakīyātva-nirāsa-vicārah tathā parakīyātva-nirūpaṇam

vṛddha-mata-prāmānyenāṅgini rase tu na syāt, kintv aṅge rase sopahāsam eveti gamyate | tat-pakṣam puṣṇatā śrī-bhagavatā ca –

asvargyam ayaśasyam ca kṛcchraṁ bhayāvaham |

jugupsitam ca sarvatra aupapatyam kula-striyāḥ || [bhā.pu. 10.29.26]

ity anena jugupsitatva-paryantā doṣā uktāḥ | śrī-vraja-devībhir api – niḥsvaṁ tyajanti gaṇikā jāṛā bhuktvā ratām striyam [bhā.pu. 10.47.7-8] ity anena tathaihvānumatam | śrī-parīkṣitenāpīttham ākṣiptam āpta-kāmo yadu-patiḥ kṛtvān vai jugupsitam iti | tad evam atra ca laghutvaṁ kṣudratvaṁ jugupstimatvam iti yāvad vyākhyeyam | ato muninā bharatenāpi ratnāvalī-nāṭikāvad yayāti-caritavac ca dāmpatyam eva sapatnādi-kṛta-vāryamānatvādinā dāmpatyā eva ratiḥ praśastā syād ity eva matam, naupapatye praśastā syād iti | katham tarhi tad-vakyaenaivaupapatya-ratiḥ praśasyate?

tatra samādhānam | tat tu prākṛta-nāyaka avara-nāyaka ity arthaḥ | kṛṣṇe tv alaghutve hetuḥ – rasa-niryāseti | rasa-niryāso rasa-sārah | madhura-rasa-viśeṣa ity arthaḥ | etad uktam bhavati | atrāvātāra-samaya evaupapatya-ratiḥ prayāyitā | tad etad darśake prācām mate'pi āśaṁsayā rasa-vidher avatāritānām iti tasyaiva tāsām api tad-artham rasāsvādārtham eva tāsām avatāra iti nirdeksyate | tasya tāsām cety ādy-anantaram śrīmad-uddhava-vākye brahma-saṁhitā-vākye ca tena tāsām nitya-sambandhāpatteḥ parakīyātvaṁ na saṅgacchate |

tad-asāṅgateś cāvatāre tathātva-pratitir māyiky eva | tathā ca svayam eva lalita-mādhave darśitam eva paurṇamāsī-gārgyoh saṁvāde –

gārgī :ṇuṇam goaḍḍhaṇādi-goehim candāalī-pahudīṇam ubbāho bi māe ṇibbāhido |

paurṇamāsī : atha kim | patiṁ-manyānām ballavānām mamatā-mātrāvaśeṣā tāsū

dāratā | yad ebhiḥ prekṣaṇam api tāsām sudurghaṭam | iti |

tad eva kṛṣṇena tāsām dāmpatyē satye sati parakīyātve ca māyike sati naśyaty evāntato māyika-mantratas tv anāśe'nādītve ca sati nityam eva syāt tad-rūpatve sati rasābhāsaḥ syād ity ato'vatāra-samayasyāpara-bhāge vyaktībhavaty eva dāmpatyam |

sa⁸ eṣa paryavasāna-siddhāntāś ca lalita-mādhava-prakriyayātra nirvāhayiṣyati | yato bahuvārṇita-viraha-vyavartanāya nitya-saṁyoga-maya-siddhāntam ukhvāpi krama-lilā-rasas tu tatra na sidhyatīty aparitūṣya saṅkṣiptādi-caturṣu phala-rūpeṇa vipralambhāntarāpratighātyasya samṛddhim ata udvāha paryāptasyodāharāṇa-rūpatayā pramāṇīkariṣyatīty ādi | kintu⁹ na laghutvam uktam, kintu na mahattvam evety āha—na kṛṣṇa iti | tatra hetum āha—rasa-niryāseti |

⁸ This section appears to be a continuation of the quote, but is not found in the Jīva Gosvāmin commentary at UN 1.21.

⁹ From here Jīva's commentary is taken up again, with slight variation: tasmims tu na laghutvam yuktam kintu mahattvam evety aha na kṛṣṇa iti

atrocyate yad grantha-kṛtām paraudhaupapatyor nirdoṣatve pratyuta rasāvahatve ca darśita-pramāṇeṣu kevala-**sāhitya-darpaṇīya**-matam āsṛityāprāmāṇyam abhivyajya pāpādy-āsaṅkayā eva rasābhāsatvam aṅgikṛtyānyathā kalpate tad asaṅgatam eva | śrīmad-grantha-kṛdbhir bharatādīnām matam āsrayadbhiḥ sāhitya-darpaṇīya-matasya parityaktavān | tathā ca tadiya-pratijñā-vacanaṁ **nātaka-candrikāyām** –

nāṭīva-saṅgatavād bharata-muner mata-virodhāc ca |
sāhitya-darpaṇīyā na gṛhītā prakriyā-prāyaḥ || iti [nā.ca. 2] |

nanu sarva eva granthas tal-likhita eva | asmākaṁ tu pāpāvahatvād yathā kathaṅcit tad-dūṣaṇa eva puruṣārtham iti cet, tarhi śrī-kṛṣṇena bālye pūtanāyā hananaṁ, pauganḍe vatsasya, kaiśore vṛṣasya, devakī-bhrātṛṇām sva-mātulānām śīsupāla-dantavakrayoḥ paitṛ-svasreyayor api ca śrī-bhāgavata-śāstra-prasiddham eva | **bhārate** ca mithyā-bhāṣaṇa-yudhiṣṭhira-pakṣapāta-sarvadā chalāśrayitva-droṇācārya-vadha-kāritva-sva-pratijñā-tyāgitvādi-śrūyamāṇāni doṣamayāny eva pāpa-dāyinīti siddhyanti tat-karmāṇi | na ca teṣāṁ pūtanādīnām asuratve tat-tad-dhananaṁ na doṣāvaham kintu loka-hitārtham go-brāhmaṇa-bālakādīnām rakṣaṇāya bhakta-vātsalyatvena ca guṇāvaham iti vācyam vṛṣāsura-vadhe indrasya sarvair devaṣibhiḥ protsāhitasyāpi mahā-vipatter atiprasiddheḥ | yadi ca devatve'pi mahendrasya viṣṇunā mohitasyāpi īdṛśy avasthā tadā śrī-kṛṣṇasya nara-līlatve tato'py adhika-doṣāpatteś ca |

nanu, kair vā tava vacasā tathā mantavyam yataḥ śrī-vyāsaa-śuka-devādibhiḥ kair api tac-caritāni noṭṭaṅkitāni, pratyuta tac-chravaṇenāpi **ya etat-pūtanā-mokṣam** ity ādinā phala-prāpakatvena stutāni evaṁ ced iṣṭāpattir āsmākīnaiva | kim cānayā purāṇāgama-prasiddhyā aupapatya-līlayā kim aparāddham ? na ca tatra pramāṇam astīti vaktum śakyam | **vikrīḍitaṁ vraja-vadhūbhir idam ca viṣṇor** [bhā.pu. 10.33.42] ity anena prema-bhakti-prāpti-vakṛt-śrottor api śravaṇāt |

nanu, yadyapy evaṁ, tathāpi **uttama-prakṛti-prāyo rasah śṛṅgāra iṣyate** iti nirukteḥ, ujjvala-śuci-paryāye'smin rase'dharma-mayasyaupapatyasyānaucityāt, **jārah pāpa-patiḥ samau** iti **trikāṇḍa-śeṣāt** tasya nyak-kārasya śruteḥ | **asvargyam ayaśasyam ca** [bhā.pu. 10.29.26] ity ādi bhagavad-vākyāt | **niḥsvam tyajanti gaṇikā jārā bhuktvā ratām striyam** [bhā.pu. 10.47.7-8] iti vraja-sundarī-vacanaṁ | **āpta-kāmo yadu-patiḥ kṛtavān vai jugupsitam** iti parikṣid-ukteś ca laghutvam kṣudratvam jugupsitam pāpam ity ādi niścayāt viśeṣatas tad-avatārāvasara eva māyikyā eva rasa-svādārtham aupapatya-rīteḥ prayāyitatvāc ca |

śama-prakṛtikā vayam aupapatya-prasaṅgam api śrotum na śaknuma iti cet, tarhi yuṣman-mate śānta-rasa eva raso'nye jugupsādharmādi-mūlakā eveti na śrotavyāḥ śṛṅgāras tu naivāsvādānīyo bhavatīti | **nakhānkā śyāme** [u.nī. 1.41] iti padye dhr̥ṣṭa-nāyakasya śrī-kṛṣṇasyaṅge tābhiḥ kṛtān nakhānkān na soḍhvatā bhavatā mūlārtham ācchādya katyamayātra rasesvasyaudāsīnyam eva vyaktīkṛtam | sā yathā yadyapi tac-chrī-vigrahe kṣatarūpā svena sambhavanti | **yat te sujāta** iti dṛṣṭyā tās tān nārpayanti ca kintu sukomala-

svakīyātva-nirāsa-vicārah tathā parakīyātva-nirūpaṇam

mudrayā nakhādinā spr̥ṣanti mātram tathāpi ye tad-ābhā sāvarṇā udayante te ca
pratināyikābhis tādṛṣatayā manyante | tad-anusāreṇa kavibhir varṇyate iti jñeyam ity eṣā na
caupapatya-paroḍhayoḥ śrī-kṛṣṇa-vraja-sundariṣv asad-bhāva-pramāṇasyeti kadāpy
āsaṅkanīyam | laukikaval līlā-kaivalyaṁ svīkṛtya śrī-kṛṣṇena svasmin mayi aupapatye sati
yuṣmākaṁ sva-sva-pati-tyāgād vaidharmye sati cāsvargyādi syād iti bhayaṁ pradarśya tāsāṁ
bhāva-parīkṣaṇena tan-nirdhāritāt | evaṁ **jārā bhuktvā ratām striyam** ity anena yathā jāṛā
anyā ratās tyajanti tathā vayam api tatra ratā antato jāreṇa tena tyaktā iva tasyaiva
phalitārthatvāt | evaṁ parīkṣitāpi para-dārābhimarśanam ity ādy uktvā tayor eva niścitatvāt |
śrī-śukadevenāpi **dharmā-vyatikramo dṛṣṭaḥ** ity ādinā para-dārābhimarśanam evāṅgīkṛtya
tejīyastvādyādi-dṛṣṭāntena tathāvadhāraṇāt | hari-vaṁśa-viṣṇu-purāṇādiṣv evam eva varṇanāc
ca astu nāma tarhi nirdoṣatve'dharma-pāpādy-anāvahatve pramāṇam brūhīti brūṣe śṛṇu
parīkṣit-praśnānantaram śrī-śukadevena **dharmā-vyatikramo dṛṣṭaḥ** ity ārabhya—

kuśalācaritenaiṣāṁ iha svārtho na vidyate |
viparyayaṇa vānartho nirahankāriṇām prabho ||
kim utākhila-sattvānām tiryāṅ-martya-divaukasām |
īśītaś ceśitavyānām kuśalākuśalānvayaḥ ||

tad-ante **yat-pāda-parāga** ity ādinā bhaktānām svairācāratvam uktvā kaimutyam pradarśya
adhyāyānte **vikrīḍitam vraja-vadhūbhir** ity anena vakṛ-śrotor ubhayor api yathā kathaṅcit
kathana-śravaṇābhyām eva hṛd-roga-rūpa-kāmādaḥ saty eva parasyāḥ prema-lakṣaṇāyā
bhakter lābha iti kaimutyena yādīyam vikrīḍitam īdṛṣa-prabhāvaṁ na tatra doṣa-sparśa-
gandho'pi kṛtajña-sudhibhir abhidheyaḥ | pratyutam tac-chravaṇānantaram sarvair api tat-
parair bhavitavyam iti vidhiś coktaḥ |

kim ca, tādṛṣa-rāja-sabhāyām parīkṣit praśnānantaram śrīman-munīndreṇa tat-samakṣam
graharkṣya-tārā-nikarāyamāṇānām śrīmad-vyāsa-nāradādīnām sāksāt siddhānta-sudhā-rasa-
pūreṇa tat-sadasi cakorān sarasīkṛtya yan niradhāri | tathāiva **śrī-kṛṣṇa-sandarbhe gopīnām
tat-patīnām ca** iti padya-vyākhyānena svārasikī līlā-prasaṅge ca yat suniścitam tatrāpy
arvācīnā vipratipadyante kevalam balenaiva sva-maudhyasya tato'pratipattaye ca āḥ kim
cānyaiḥ pramāṇaiḥ śrīmaj-jīva-gosvāmi-caraṇaiḥ sarvaṁ vaimatyam nirākṛtam **śrī-bhakti-
sandarbhe** [320], yathā—

kāmād dveṣād bhayāt snehād yathā bhaktyeṣvare manaḥ |
āveśya tad-agmaṁ hitvā bahavas tad-gatim gatāḥ || [bhā.pu. 7.1.29]

yathā vihitayā bhaktya īsvare mana āveśya tad-gatim gacchanti tathāivāvihitenāpi kāmādinā
bahavo gatā ity arthaḥ | tad-agmaṁ teṣu kāmādiṣu madhye yad dveṣa-bhayayor agham bhavati
tad dhitvaiva bhayasyāpi dveṣa-samvalitatvād aghotpadakatvam jñeyam |

atra kecit kāmē'py agham manyante | tatredam vicāryate—bhagavati kevalam kāma eva
pāpāvahaḥ kim vā pati-bhāva-yuktaḥ, athavā upapati-bhāva-yukta iti | sa eva kevala iti cet sa
kim dveṣādi-gaṇapatitvāt tadvat svarūpeṇaiva | parama-śuddhe bhagavati yad-adhara-

svakīyātva-nirāsa-vicārah tathā parakīyātva-nirūpaṇam

pānādikaṃ yac ca kāmukatvādy-āropaṇam tenātikrameṇa vā pāpa-śravaṇena vā | nādyena—
uktam purastād etat te caidyah [bhā.pu. 10.29.13] ity atra dveṣāder nyakkṛtatvāt tasya ca
stutatvāt | ataḥ priyā iti snehavat kāmasyāpi prītyātmakena tadvad eva na doṣaḥ | tādr̥śinām
kāmo hi premaika-rūpaḥ | yat te sujāta [bhā.pu. 10.31.19] ity ādinā ānukūlya eva tātparya-
darśanāt | sairindhryās tu bhāvo riraṃsā-prāyatvena śrī-gopīnām iva kevala-tat-sukha-
tātparyābhāvāt tad-apekṣayaiva nindyate na tu svarūpataḥ | sānaṅga-tapta-kucayoḥ [bhā.pu.
10.48.6] ity ādau ananta-caraṇena rujo mṛjanti iti parirabhya kāntam ānanda-mūrtim iti
kārya-dvārā tat-stutaiḥ | tatrāpi sahoṣyatām [bhā.pu. 10.48.8]¹⁰ ity ādi tad eva tasya kāma-
dveṣādi-gaṇāntaḥ-pātitvaṃ parikṣptya tena pāpāvahatvaṃ parihṛtam ity antam |

atha kāmukatvādy-āropaṇādy-adhara-pānādi-rūpas tatra vyavahāro’pi nātikrame hetuḥ | yato
lokavat tu līlā-kaivalyam iti nyāyena līlā tatra svabhāvata eva siddhā | tatra ca¹¹ śrī-bhūr-
līlādībhis tasya tādr̥śa-līlā-rasa-moha-svābhāvikaṃ bhagavattādy-ananusandhānam api
kāmukatvādi-mananam api ca tad-abhirucitam eva ca | na ca prakṛta-vāmā-jane doṣaḥ
prasaṅjanīyaḥ | tad-yogyam tādr̥śam bhāvaṃ svarūpa-śakti-vigrahaṃ ca prāpyaiva tad-
icchayaiva tat-prāpteḥ |

atha pāpa-śravaṇena ca na pāpāvaho’sau kāmaḥ | tad-aśravaṇād eva | ataḥ pati-bhāva-yukte ca
tatra sutarām na doṣaḥ, pratyuta stutiḥ śrūyate |

samparyacaran tam bhaktyā pāda-saṃvāhanādībhiḥ |

jagad-gurum bhartṛ-buddhyā tāsām kim varṇyate tapaḥ || [bhā.pu. 10.9.27]

iti mahānubhāva-munīnām api tad-bhāvaḥ śrūyate | yathā śrī-mādhvācārya-dhṛtaṃ kaurma-
vacanam—

agni-putrā mahātmānas tapasā strītvam āpire |

bhartāraṃ ca jagad-yoniṃ vāsudevam ajaṃ vibhum || iti |

ata eva vanditaṃ pati-putra-suhṛd-bhrāṭṛm ity ādinā | athopapati-bhāvena na ca pāpāvaho’sau
yat paty-apatya-suhṛdām anu [bhā.pu. 10.29.19] ity ādinā tābhir evottaritatvāt | gopīnām ca
[bhā.pu. 10.33.35] ity ādinā śrī-śukadevena ca |¹² mahānubhāva-munīnām api tad-bhāvo
dṛśyate | yathā pādmottara-khaṇḍa-vacanam—

¹⁰ The following text from *Bhakti-sandarbha* has been skipped—sahoṣyatām iha preṣṭha dināni katicin mayā
ramasva [bhā.pu. 10.48.8] ity ādi-lakṣaṇam saubhāgyam ayācata iti | ataḥ—

kim anena kṛtam puṇyam avadhūtena bhikṣuṇā |

śrīyā hīnena loke’smin garhitenādhamena ca || [bhā.pu. 10.80.25]

iti śrīdāma-vīpam uddīśya purajana-vacanavad eva tathoktiḥ | nanu kāmukī sā kim iti ślāghyate | tatrāha
durārādhyam iti | yo mano-grāhyaṃ prakṛtam eva viśayaṃ vṛṇīte kāmāyata asāv eva kumaṇiṣi | sā tu
bhagavantakeva kāmāyata iti parama-sumaṇiṣiṇy eveti bhāvaḥ |

¹¹ The following text from *Bhakti-sandarbha* has been dropped: tādr̥śa-līlāyāḥ śrī-vaikuṇṭhādiṣu nitya-
siddhatvena svatantra-līlā-vinodasya tasyābhiruci-tattvenaivāvagamyate | tathā tat-preyasī-janānām api tat-
svarūpa-śakti-vigrahatvena param-śuddha-rūpatvāt tato nyānatābhāvāc ca tad-adhara-pānādikaṃ api nānurūpaṃ
pūrva-yuktyā tad-abhirucitam eva ca |

¹² The following segment is skipped: śrī-śuka-vacanena ca—

na pāraye’haṃ niravadya-saṃyujām sva-sādhu-kṛtyam vibudhāyusāpi vaḥ [bhā.pu. 10.32.22]

ity atra niravadya-saṃyujām ity anena svayaṃ śrī-bhagavatā ca | tādr̥śānām anyeṣām api tad-bhāvo dṛśyate |

svakīyātva-nirāsa-vicārah tathā parakīyātva-nirūpaṇam

purā maharṣayaḥ sarve daṇḍakāranya-vāsinaḥ |
dṛṣtvā rāmaṁ hariṁ tatra bhoktum aicchat suvigrahaṁ ||
te sarve strītvam āpannāḥ samudbhūtās tu gokule |
hariṁ samprāpya kāmēna tato muktā bhavārṇavāt || [PadmaP 6.245.164]

ataḥ puruṣeṣv api strī-bhāvenodbhavād bhagavad-viṣayatvān na prakṛta¹³-kāmaḥ kintu sāksān manmatha-manmathaḥ [bhā.pu. 10.32.2] iti śravaṇāt | āgamādaḥ tasya kāmātmānānāṁ ca bhagavataivodbhāvito'prakṛta-kāma evāsau iti jñeyam | śrīmad-uddhavādīnāṁ param api śrī-gopī-sadṛśa-bhāva-lipsā¹⁴ śrūyate— etāḥ param tanu-bhr̥to bhuvi gopa-vadhvaḥ [bhā.pu. 10.47.51] ity ādaḥ | kiṁ bahunā śrutīnāṁ api tad-bhāvo bṛhad-vāmane prasiddhaḥ | yatas tatra śrutayo'pi nitya-siddha-gopikā-bhāvābhilāṣiṇyaḥ satyas tantreṇaiva¹⁵ tad-gaṇāntaḥpātīnyo babhūvur iti prasiddhiḥ | etat prasiddhi-sūcakam evaitad ukta tābhiḥ— nibhr̥ta-marun-mano-'kṣa- dṛḍha-yoga-yuja [bhā.pu. 10.87.23] ity ādi vispaṣṭas cāyam arthaḥ |

tad brahmākhyam tattvaṁ śāstra-dṛṣṭyā prayāsa-bāhulyena munaya upāsate tad-arayo'pi yasya smaraṇāt tad-upāsanaṁ vinaiva yayuḥ | tathā striyaḥ śrī-gopa-subhruvas te tava śrī-nandanandana-rūpasya urugendra-deha-tulyau yau bhujā-daṇḍau tava viṣakta-dhiyaḥ satyas tavaivāṅghri-saroja-sudhās tadiya-sparśa-viṣeṣa-jāta-prema-mādhuryāṇi yayuḥ | vyaṁ śrutayo'pi sama-dṛśas tulya-bhāvāḥ satyaḥ samās tādṛśa-gopikātvā-prāptyā tat-sāmyam āptās tā evāṅghri-rajo-sudhām yātavatya ity arthaḥ |

artha-vaśād vibhakti-vipariṇāmaḥ | aṅghrīti sādaroktiḥ | atra tad-arayo'pi yayuḥ smaraṇād ity anena bhāva-mārgasya jhaṭīty artha-sādhanatvaṁ darśitam | sama-dṛśa ity anena rāgānugāyā eva tatra sādhanatvaṁ darśitam | anyathā sarva-sādhanā-sādhyā-viduṣyaḥ śrutayo'nyatraiva pravarteran |¹⁶ śruty-anubhava-siddhā tāsām ānugatyenaiva niravāyīti prakaraṇārthas ca |

nanu tava siddhāntāḥ phalitārthā abhaviṣyann eva | yady aupapatya-paroḍhatvayoḥ satyatvam abhaviṣyan | vyaṁ tad evam anyām anyām anvahe tasmān mūla eva kuṭhārah | patīs copapatiś ceti [u.nī. 1.10] ity ārabhya sarvasminn eva ujjala-nīlamanau muhur māyikatvenaiva pura-vanītānāṁ dvitīyas ca vraja-vanītānāṁ dvitīyatvaṁ tu yadyapy āsām avatārāvasara eva pratyāyitāṁ na tu sarvadety ādi | rāgeṇollaṅghayann ity atra svajana-prema-

¹³ The following is missing here, perhaps scribal error: kāma-devodbhāvitaḥ prakṛtaḥ kāmō'sau

¹⁴ From param to lipsā, BhaktS reads parama-bhaktānām api ca tac-chlāghā.

¹⁵ BhaktiS -- tad-rūpeṇaiva.

¹⁶ BhaktiS 320 concludes: tathā smaraṇa-para-yugma-dvaye'smin sva-sva-yugme prathamasya mukhyatvaṁ dvitīyasya gaṇatvaṁ darśitam | ubhayatrāpy api-śabda-sāhityenottaratra pāṭhād ekārthatā-prāpteḥ | ataḥ striya ity nityāḥ śrī-gopikā eva tā jñeyāḥ | tathaiva śrutibhir iti śrī-kṛṣṇa-nitya-dhāmnī tā dṛṣṭā iti bṛhad-vāmana eva prasiddham | tad evam sādhu vyākhyātam kāmād dveṣāt ity ādaḥ tad-aghāṁ hitvā ity atra teṣu madhye dveṣa-bhayayor yad-aghāṁ ity ādi |

vaśāvatāra-lilāveśena nitya-lilām ananusandhānasya tāsām ca lilā-śaktir māyayaiva rasa-
viśeṣa-paripoṣāya tāsu parakīyātvaṁ pratyāpayayya tatraupapatyāyitavatīti sanketīkṛtety atra
yat kasyacit kaveḥ padyam udāhṛtaṁ khalu tādr̥g aupapatya-pratyāyanāyotprekṣām iti |

laghutvam atra [u.nī. 1.21] ity atra etad uktaṁ bhavati | asāv avatāra-samaye tathā pratītir
māyiky eva... śrī-kṛṣṇena tāsām dāmpatyē sati parakīyātve ca māyikatve ca sati naśyaty eva
tato māyikam |

kanyakās ca paroḍhās ca [u.nī. 3.19] iti so'yaṁ cāvatāra-lilā-dr̥ṣṭyaiva vyavahāro na vastunaḥ |
nāsūyann iti | tasya śrī-kṛṣṇasya nāsūyann iti | tasya kṛṣṇasya māyayāpi sve sve dārā vivāha-
samayata eva māyā-racitās tān¹⁷ ity ādi | patim-manyān prati māyā pratimāyā prakāṣyāmāsa |

gopair vyūdhā [u.nī. 3.37] ity apūrvavad bhramānuvāda eva | śaktim evādr̥ṣṭya tad-upayuktām
lilā-śaktim evādr̥ṣṭya tad-dvārāvatāritānām nitya-preyasīnām eva tāsām para-dāratva-bhrameṇa
yathā-rasasya vidhiḥ prakāra-viśeṣaḥ preyasīnām eva tāsām para-dāratva-bhrameṇa yathā
rasasya vismārya prakāṣyātānām ity arthaḥ | tad-āśamsayā hetuḥ rasiketi, tasmāl lilā-śakti-
preritatayā kṛtaṁ tāsām paroḍhātva-pratyāyanam para-saṅgatyā-bhāvaś cety ādi |
samṛddimad-udāharaṇe tavātra parimṛgyata [la.mā. 8.10, u.nī. 15.208] ity atra sarve jñāta-śrī-
kṛṣṇa-vaśayakāśaktyānantaram yadi tāsām anya-bhartṛkātvaṁ vṛto mithyātvena vyaktaṁ syāt
tadaiva jugupsā-vyavasthāpayanavat dhārmikasya śrī-vraja-rājasya sabhāyām api dhārmika-
rītyā sthāpayitavyā | tatha yoga-māyām upāśrita iti, nāsūyan khalu ity ādi-nyāyena yasyā
māyāyā so'yaṁ prapañcaḥ saiva samādhātṛ | nijeśvara-lilā-kautukāt tat-tat-kalpitavatī madhye
cāsūyāparihārtham samāhitavatīti gamyate ity ādi | kṛṣṇa-sandarbha-gopāla-campūm anu
saiva vivecitam bahuśaḥ |

svarūpa-siddhānām bhagavad-dārānām apara-kartṛka-balātkāra-parihārārtha-tat-tad-ākāratayā
ye sva-dārās tān sve ity ādi | etad-uditam upalakṣaṇam, tad eva tāsām patim-manyeṣv evāha—
śayanādiṣv eva ca svarūpa-siddhā āvavrire anyeṣu cānyadā eveti gamyate tāvad eva yuktaṁ
tāsu ca mayy ādara-kṣaṇotkanṭhā-vardhanaika-prayojanatvān na syā ity ādi | campūm anu ca
paurṇamāsyākāritayā yaśodā-nandinyāḥ simha-vāhinyā vacaḥ pūrvata eva tāvad ubhaya-
vidhātra nāpūrvatayā mantavyāḥ | pūrvāsām sajātīyatā hi dvitīyā mayaiva nirmītaḥ |
samjñāyās ca yāvat ratyās tan-māya-kalpitāvac ca | agre śrī-vraja-rājam prati tathā
varṇayitavyatvān nāyam śriyo'nga ity atra pūrvokta-māyā-mātra-pratītān yathātvam eva
draḍhayatīti |

atha nitya-priyā iti nitya-priyānām māyām vinā katham upapatīḥ syāt ? neṣṭā yad aṅgini iti
nitya-preyasīnām tāsām yathā rasasya vidhir ity atra bahutra | samṛddhimat-praghaṭṭaka-
gadya-padya-mayam bahuśo nirṇītam | tad ante ca yathā—atha kamsavadhāt prācīnānām
lilānām sadyastanatām matvā yad upāsanam kriyate | tat khalu

¹⁷ At u.nī. 3.33.

svakīyātva-nirāsa-vicārah tathā parakīyātva-nirūpaṇam

evam viharaiḥ kaumaraiḥ kaumārāṃ jahatur vraje |
nilāyanaiḥ setu-bandhair markāṭotplavanādibhiḥ ||

ity ādi-rītyāvatāra-līlāvat pūrvāvatātāra-līlāvat pūrvam atītānām api tām tām nija-līlām
bhakta-bhakti-viśeṣānurodhena tadā tadā karotīty eva mantavyam | **tvam bhakti-yoga-**
paribhāvita ity ādeḥ |

tatra bālya-līlopāsanā grahilā api dṛśyante | kintu śrutekṣita-pathatvenaiva tā draṣṭavyā na tu
sva-manoratha-māna-kalpitatveneti gamyate | tatra svecchayā racitāyā api sambhoga-līlāyāḥ
sampannatvam eva sammataṃ na tu samṛddhimattvam, mahā-pravāsa-saṃskārānantara-
bhāvitvābhāvāt | ata eva kāsāncit līlānām prakāṣa-gata-tulyānām tat-tan-mantra-
pālaka-sampradāyāvicchinna-paramparānurodhena nityā sthitiḥ eva gamyate na tu sarvāsām
api prakāṣa-līlānām kāliya-hrada-praveśa-līlānām mahā-duḥkha-mayatvena kāsāncid
anyāsām api muhur āgata-bhaya-vyākulīkṛtatvena prākṛta-miśratvena virodhāt | **yoga eva**
bhaved eṣa vicitraḥ ko'pi mādanah | te yoga eveti sukhedānām eva tāsām upādānena sahasra-
dhī-sakhollekhanena ca pratyākhyānāt pratyāyitānām nityatve citra-tulyatā prāptyā līlā-
hānāc ceti ity ādi neṣṭā **yad aṅgini** ity atra samṛddhimat-praghaṭṭake **kṛṣṇa-sandarbhe gopāla-**
campūm anu ca vivṛtaṃ tat-tad-vyākhyānām sāro yathā neṣṭety atra tad uktaṃ **sāhitya-**
darpaṇa-kāreṇa paroḍhām varjayitvety ādi | tad etac ca gokulambuja-dṛśām kulam antareṇeti
tās tu stutā ity arthaḥ | āsāmsayeti tādṛśa-krama-līlā-sādhyatvena rasa-viśeṣāsvādanāya sarva-
śaktitām sarveśvaratām apy anādṛtya tad-upayukta-līlām pravartitāḥ | sva-sva-pati-gr̥ham
anuvartatāḥ parās tu kṛṣṇa-mātra-pati-parāyaṇā sva-sva-pitr-gr̥ham ity ādi |

atredaṃ vicāryate—śruti-smṛti-śrī-bhāgavatānām khyātatayā śrīman-madhvacārya-śrī-
rāmānujācārya-śrī-vallabhācārya-caraṇair vivṛtānām śrī-bhagaval-līlānām māyikatvaṃ kiyad-
dina-sthāyitvaṃ yat paunaḥpunyena śata-vṛttitayā kaṅṭha-raveṇaivācāte | tatraivaṃ
pṛcchāmaḥ tat kim aindrajalika-kāryatvād indrajālvān māyikaṃ kim vā ajñāna-kalpita-śukti-
rajatavad bahiraṅgāyāḥ māyākhyāyāḥ śakteḥ kāryam | athavā, līlā-śakti-kṛtaṃ sarvam |

nādyam, aindrajalikasya nayanādeḥ pṛthaktvena sāvadhānatayā sthitasānyadiya-
vyāmohanārtham eva tat-tat-kṛteḥ prakāṣam abhūt, na tu svasya tad-āviṣṭatvaṃ prakṛte tu
nāyikānāyakayor ubhayor ubhayor api tatra tatrāviṣṭatā bhavataiva suprathitaiva | nāpi
dvitīyam yatra yatra śrī-kṛṣṇa-līlā tatra tatra māyā-sambandhābhāvāt | māyā paraity
abhimukhe ca **vilajjamāne**ti [bhā.pu. 2.5.13] **dvitīya-skandha**-siddhāntivāt | **vaiṣṇava-**
toṣṇīyām yaśodā-mohana-rāsādi-līlāyām tathaiva samāhitavāt | **śrī-bhagavat-sandarbhe** ca
śrīyā yukta ity asya vyākhyāne'ntaraṅga-bahiraṅga-śaktyor avatāraṇānantaraṃ pūrvasyām
bhagavati vibhuty ādi vismṛti-hetu-mātr-bhāvādi premānanda-viśeṣa ity uktavāt | na ca tasyās
tasmin bhāve tathā vismṛti-hetutvam iti vācyam | vibhutvādi mātr-bhāvādi iti dvayor apy ādi-
śabda-grahaṇāt sarveṣv eva raseṣu tathā vismṛti-premānanda-mayair āvaśyakatvāc ca |

svakīyātva-nirāsa-vicārah tathā parakīyātva-nirūpaṇam

nāpi trtīyaṃ līlā-śakteḥ svarūpa-śaktitvāt | svarūpa-śakti-prakāśitatvasya nityatvasya ca mitho hetumattvā jñeyeti **bhagavat-sandarbhe** na vidyate yasya ca [bhā.pu. 8.3.8, bha.sa. 49] iti gajendra-mokṣaṇīye padye vyākhyānatvāt |

nanu kāsāmcid eva līlānām māyikatvaṃ vyaṃ manyāmahe na tu sarvāsām eva | paroḍhaupapatyos tu kaṅṭha-raveṇaiva vadāmo'nyāsām kāliya-damanādi kāsāmcit pracchannatayā bhakta-hṛdaya-vyākulīkaratva-prākṛta-miśratvādi-doṣa-darśanāt avatāra-līlāyā asārvadikatvāt kādācitkatvāc cet tathātve paryavasānaṃ syāt | astu nāma aprakāṣe bhoga-nāmni nitye dhāmni svārasikī mantramayī bhedābhedābhyām nityatvena nitya-sthitvena nitya-līlā virādānta eva tābhyām iva sarvābhīṣṭa-siddhir bhaviṣyaty evety alam anayāvatāra-līlāyā | satyaṃ satyaṃ evaṃ cet tarhi sthāli-pulāka-nyāyena sarvāsām eva līlānām asatyatvam eva kathāṃ na syāt ? bhoḥ! syād eva yataḥ kaṃsa-vadhāt prācīnānām iti vyākhyām tat pratyākhyānāt līlātva-hānāc cety uktatvāc ca |

kiṃ ca ekā nityā aparā avatāra-līlātvenoktā | ato nityānuyogitayā anityatvam uktam eveti parāmr̥ṣya sādhubhiḥ bhogo nitya-sthiti-līlāyānusamharate kadāpy anena padma-purāṇīya-vacanena līlā-mātrasyaiva tathātvaṃ **kṛṣṇa-sandarbhe** darśitam eveti kiṃ piṣṭa-peṣaṇayā ?

nanu, dhanyāḥ stha bhoḥ dhanyāḥ, yataḥ śrī-kṛṣṇa-sambandhi-līlā-jātaṃ kadācit satyatvena kadācid asatyatvena kadācin nityatvena ca vyāharatha | tatrāpi kadācit kāsāmcit kadācit sarvāsām eveti bhavad-āśaya evāsmābhir durbodhaḥ | na ca paroḍhopapatitvaṃ bhavad-asammataṃ pratyuta paramābhīṣṭatvenaiva muhuḥ sthāpitatvāt nitya-loke'pi tayoḥ sthitiś ca bhavataiva sthāpīte sati vada kathāṃ māyikatvaṃ vaktuṃ śakyate |

nanu paroḍhaupapatyor nāmāpi mayā aślīlatvāpara-paryāyatvāc ca nocāryate | yathoktaṃ **patīś copapatir** [u.nī. 1.10] iti vyākhyāyām **patīḥ puraḥ vanitānām dvitīyas tu vraja-vanitānām** iti | dvitīyas tv avatārāvasara eva ity ādinā dvitīya-śabdenaivoktaṃ, na tūpapati-śabdena upasamhitā ca | atha proṣita-bhartṛkā ity atra hi yasya nāmāpy aślīlatayā nocāryate ity ādinā **śrī-kṛṣṇa-sandarbhe** [177] tu **mat-kāmā ramaṇaṃ jāram** [bhā.pu. 11.12.13] ity asya vyākhyātavyaṃ tad eva evoktam— **tam eva paramātmānaṃ jāra-buddhyāpi iti jāra-buddhya saheti**¹⁸ **yā jāra-vādiṇaḥ kalpanā sā tv asatyaiva anarhatvādinā** | tathātva pūrvāparānanusandhāyinaṃ atrety atra **dharmā-vyatikramo dṛṣṭa** ity abhyupagamavānaṅgīkṛtye'pi tāsām rājānūdita-bahirmukha-mata-tat-para-dāratve paritoṣam aprāpya tad api khaṇḍāyan siddhāntāntaram āha—**gopīnām** ity ādibhir ākraṣṭuṃ ceti | tat kathāṃ mayā nitya-līlāyām tasya sthitr vaktavyā ? uktāṃ ced upanyasyatām pūrvāparānanusandhāyinaḥ ! śṛṇu sāvahitatayā **bhakti-sandarbhe** rāgānugā-prakarāṇe kāmād dveṣād ity asya vyākhyāyām parakīyopapatyor nirdūṣaṇatve yathā bhavatā sthāpitaṃ tat sarvaṃ pūrvam eva darśitaṃ viśeṣatas tatraivānte--**śrīmad-uddhavādīnām param api śrī-gopī-**

¹⁸ The HDS edition repeats jāra-buddhyāpīti.

svakīyātva-nirāsa-vicāraḥ tathā parakīyātva-nirūpaṇam

sadrśa-bhāva-lipsā¹⁹ śrūyate— etāḥ param tanu-bhr̥to bhuvi gopa-vadhvaḥ [bhā.pu. 10.47.51]
ity ādau | kim bahunā śrutīnām api tad-bhāvo bṛhad-vāmane prasiddhaḥ |
kim bahunā, śrutīnām api tad-bhāvo bṛhad-vāmane prasiddhaḥ yatas tatra śrutayo'pi tad-
gaṇāntaḥ-pātino babhūvur nitya-siddha-gopikā-bhāvābhilāṣiṇyaḥ satya iti prasiddhir ity ādi
tathaiva śrutibhir api śrī-kṛṣṇa-nitya-dhāmni tā dr̥ṣṭā iti | bṛhad-vāmane prasiddham iti tat-
praghaṭṭakaś ca kṛṣṇa-sandarbhe, yathā—

ānanda-rūpaṃ iti yad vidanti hi purāvidaḥ |
tad-rūpaṃ darśyāsmākaṃ yadi deyo varo hi naḥ ||
śrutvaitad darśayāmāsa sva-lokaṃ prakṛteḥ param |
kevalānubhavānanda-mātram akṣaram avyayam ||
yatra vṛndāvanam nāma vanam kāma-dughair drumaiḥ |
manorama-nikuñjādhyam sarvartu-sukha-saṃyutam ||
yatra govardhano nāma sunirjhara-darī-yutaḥ |
ratna-dhātu-mayaḥ śrīmān supakṣi-gaṇa-saṅkulaḥ ||
yatra nirmala-pāniyā kālindī saritā varā |
ratna-baddhobhaya-tatā haṃsa-padmādi-saṅkulā ||
śāśvad-rāsa-asonmattam yatra gopī-kadambakam |
tat-kadambaka-madhyasthaḥ kiśorākṛtir acyutaḥ || iti |

na ca tā gopānām patnyo na bhavanti, kint gopa-jāti-striya iti vācyam | agre vedānām,

yathā tval-loka-vāsinyaḥ kāma-tantreṇa gopikāḥ |
bhajanti ramaṇam matvā cikīrṣājaninas tathā ||

iti prārthanānantaram bhagavatā prārthanānurūpa-vara-dānāt | yathā, jāra-bhāvena susneham
sudṛḍham sarvato'dhikam ity ādi | govinda-vṛndāvana-nāmni bṛhad-gautamīye śrī-kṛṣṇasya
śrī-mukha-vākyasya śrī-kṛṣṇa-sandarbhe pramāṇitatvāt | tad yathā— idam vṛndāvanam ity
ārabhya—

atra yā gopa-patnyāś²⁰ ca nivasanti mamālaye |
yoginyas tā mayā nityam iti ma vātra vyākhyāntarāvakāśa-leśo'pi |

patyur no yajña-samyoge iti pāṇiny-anuśāsanāt patnī tat-kartṛka-yajñasya phala-bhoktrīti
siddhānta-kaumudī-nirukteś ca |

nanu sarvam etad āsvikurmahe, yadāprakaṭa-prakaṭayor aikya-rūpeṇaiva tat-tal-līyāyā nitya-
sthiter evāsmad-vacanam eva prāśyāmo nānyathā tad api śrutvā na vismarata, yathā śrī-kṛṣṇa-
sandarbhe eka-saptaty-uttara-śatatame vākye tad evam svārasikī aprakaṭa-līlā darśitā |
athāprakaṭa-līle dve apy artha-viśeṣeṇāha—

¹⁹ From param to lipsā, BhaktS reads parama-bhaktānām api ca tac-chlāghā.

²⁰ Jīva reads kanyāḥ wherever this verse appears.

svakīyātva-nirāsa-vicāraḥ tathā parakīyātva-nirūpaṇam

gopīnām tat-patīnām ca sarveṣām eva dehinām |
yo 'ntaś carati so 'dhyakṣaḥ krīḍaneneha deha-bhāk || [bhā.pu. 10.33.35]

ata antaḥ-sthitam²¹ yathā syāt tathā gopīnām tat-patīnām tat-patīm-manyānām krīḍana-deha-
bhāk san teṣām eva gokula-yuvarājatayā adhyakṣaś ca san yaś carati krīḍati sa eva prakāṣa-
līlā-gato'pi bhūtvā sarveṣām viśva-vartinām dehinām api krīḍana-deha-bhāk san teṣām
pālakatvenādhyakṣo'pi san carati | tasmād anādita eva tābhiḥ krīḍā-sālitvāt siddhāv atra
chakti-rūpāṇām tāsām saṅga eva stuta²² eva para-dāra-doṣo'pi nāsti |

etat-padya-vyākhyānam **gopāla-campū**-madhye ca antaraṅgān prati tv ayam arthaḥ—

gopīnām kāścīd vyūḍhāḥ kāścīd avyūḍhā iti dvidhātra prasiddhā²³ vastutas tu nitya-
siddhānām sarvataḥ śreyasīnām preyasīnām anyāsām api nānā-bhāva-samṛddhānām kumārī-
taruṇī-vṛddhānām, tathā yathā-sambhavam tāsām²⁴ tad-upalakṣitatayā kumāra-tatīnām²⁵
sarveṣām api tad-eka-jīvanām jīvanām²⁶ yāni tat-tad-upacitatā-vistārāya²⁷ tadiya-krīḍā-
sādhana-dehāni, tad-āyattaḥ²⁸ sann antaḥ-śabdābhīhite mahite jagat-pratyakṣaḥ san
sadābhava sva-vaibhave yaś carati krīḍati | sa eṣa evādhyakṣaḥ kadācij jagat-pratyakṣaḥ san
krīḍati | tasmān nija-preyasībhiḥ samam anādita eva mithunateti kathanād aupapatyam
nopapatty-arham, kintu parama-vyomādhipa-lakṣmī-nārāyaṇavad dāmpatyam eva tad-arham
bhavatīti |

kiṁ ca sarvair jñāta-śrī-kṛṣṇa-viśayaka-śakty-anantaram yadi tāsām anya-bhartṛkātvaṁ vraje
mithyātvena vyaktam syāt tadaiva jugupsā-vyatyayena rasaḥ sampadyate, tasmād vraja-
sabhāyām api navyam ity ādinā tad-durvādasya paurṇamāsī-devyor dvārā yat samādhānam
vihitam tad api mahān avihitam eva viprādi-sākṣika-śrīman-nandādi-bandhu-varga-
samādhāna-pūrvakam piṭṭbhir anya-gopebhyo vitīrṇatvāt yadi cobhayam ubhayam
arpitayo'nugānām śrīman-nandādīnām samakṣam eva tad-udvāho niṣpannaḥ tarhi punar
anya-kartṛka-vacanād iva tat sarvam tair eva katham mithyeti pratiyatām | na ca bhrāntā
kartā pratyakṣikṛta-padārthaḥ padārthāntaratvena brahmaṇāpi grāhayituṁ na śakyaḥ | kṛta-
niścayasya tasya svasmin prāmāṇya-niścayān ca yathā kathaṅcid devyā vacanena
samādhātavyam | tathāpi punar uddhāhaya sarvathā tad-asammatir eva bhāvayitvā vā devyā
sva-kalpita-gopīnām darśanayā sarveṣām eva bhrānti-dūrīkaraṇāya tābhiḥ saha śrī-kṛṣṇena
vivāhe śrī-vraja-rājasya sammatīḥ syād eveti vaktuṁ yujyate | svayam eva niṣpādita-pūrva-

²¹ aprakāṣam (from kṛ.sa. 171) is missing after this.

²² krīḍā-sālitvena svīkṛtatvāt tac-chakti-rūpāṇām tāsām saṅgame vastuta

²³ loka-mātra-prasiddhānām

²⁴ Original has patīnām after tāsām.

²⁵ Original has kiṁ bahunā after tatīnām.

²⁶ vraja-jīvanām

²⁷ upacitatācita-

²⁸ tad-āsaktaḥ

vyavahārasya māyāyā vacanād evāpramāṇīkartuṃ aśakyatvāt | na ca kṛṣṇena parameśvaratvāt tad-doṣānām agrahaṇāt strī-ratnāni svīkṛtāny eveti vācyam | pūrvavatāre naiva dāśarathinā jānakyāḥ kṛta-parikṣāyā api rajaka-mukhād durvāda-śravaṇa-mātrād iva parityāgāt |

nanu, tad-avatāras tathaiva maryādā-paratvam eva tasyāsīt | asya durlīla-śekharaṭā tan- maryeva sarvās lilāsu prasiddhaiva | satyam | śrī-kṛṣṇasya maryādā-paratā paratā svayam eva na kaiścid drṣṭā, api muhuḥ sthāpyate cet svayam evedānīm punar durlīlatāṅgikriyate | iṣṭāpatir asmākīnaiva | etāvatā kaṣṭa-kalpanena na kim api prayojanam | yathā-sthitam evāstu tat sarvam ity alam vistareṇeti dik |

yat tu muny-ādinā satyatve vyaktīkṛtās tā gopyaḥ svarūpeṇa ramaṇam prāpur māyā-kalpitā gopyas tu sva-sva-patim ity eva śrī-bhagavat-saṁmatam | drṣyate ca saṁjñā-chāyādivat kalpanāyām eva vyaktatvam eva pariṇāmaḥ sarvatra ity uktam | tena svasya kāruṇyam eva vyaktīkṛtam | pūrvam yadā yadā tāsām vrata-lopa-prasaṅga-prāpta āsīt tadā tadaiva māyaiva samādadhāt | anena sarvāsv eva śrī-kṛṣṇena bhavan-mate pariṇītasu satīṣu pūrva-voḍhāro gopa-saṁjñā-gr̥hastha-nāśāt kim kuryur iti parāmr̥śyānukampayā māyikyō gopyas teṣām bhāryātve bhagavan-mata-jñena bhavatā nirdiṣṭatvāt | na ca tāsām voḍhāro gopāḥ yathā kathañcit pravalāyām eva māyikī gopīs tebhyaḥ samarpya pratāritāḥ | antato'prakāṣa-mayīm āgamana-kāle te sarva eva vyāpādītā iti vācyam | śrī-bhāgavatāmṛta-dhṛta-padma-purāṇīya-gadyeṣu—[atha tatrasthā nandādayaḥ sarve janāḥ putra-dāra-sahitāḥ paśu-pakṣi-mṛgādayaś ca vāsudeva-prasādena divya-rūpa-dharā vimānam ārūḍhā parama-vaikuṅṭha-lokam avāpur](#) [PadmaP 6.252.28] ity ukteḥ sarveṣām evāviśeṣeṇa vraja-vāsi-putra-dārādi-sāhityenaiva tad-ārohaṇasya sammatatvāt |

kim cātraiva sandihānāḥ smaḥ | ekasminn eva grāme dvayor api sāravadika-sthitau satyām mātara-pitarādīnām śvaśrv-ādīnām vā kīdr̥ṣo vyavahārah samajani | dvayor nāma-rūpāder bhedābhāvāt patibhiḥ saha saṅge sati apatyāder avaśyam bhāvitvāt | tat-tad-vyavahāra-nirvāhaṇāya pitrādīnām satyatve māyikatve ca yugapad vidyamānatāyāḥ āvaśyakatvāt etair yādr̥ṣam sarasāvahatvam nirvyūḍhatair etad vicāryate na veti | na cāpatyādir na bhāvī lakṣmyā iveti vācyam lakṣmīr eva sītātvenāvātīrṇo viprādi-sājñīkatayā māṭṭr-pitṛbhyaṁ vitīrṇā satī prajāḥ sute'smaiva evam pārvatyāpi pratyuta lokaval lilā-kaivalyāt tad-abhāve'māla-rūpatā loka-śāstra-prasiddhā iti bahava eva pallakṣāḥ satīty avaner anulokta-saṁjñā cchāyā-dr̥ṣṭāntas cātra na saṅgacchate | chāyāyā api sūryānyadiyet sambhogābhogābhāvāt bhavatā tu tat-tan-nāma-rūpatayā sarvathā abhinnās tā gopebhyo vitīrṇā ity etad-amśasya tato'pi vilakṣaṇyāt anena rāvaṇa-ruddha-sītāpi vyākhyātā | ye ca [lalita-mādhavīya](#)-prakriyām samṛddhimati mūlodāharaṇa-dr̥ṣṭam adṛṣṭam vidhāya tad-udāharaṇatve [sakhyas tā militā](#) iti svābhimatatvena uktā vācā yukte vilāsaḥ so'py avicāratayaiva yata [ujjvala-nīlamanau](#) granthe krīḍā-śayānusārīnyām ṭīkāyām vyākhyātām, yathā—

[durlabhālokayor yūnoḥ pāratantryād viyuktayoḥ |
upabhogātireko yaḥ kīrtyate sa samṛddhimān ||](#) [u.nī. 15.206]

asyārthaḥ—viyuktayor virahiṇyor yūnor nāyikā-nāyakayor eva pāratantryād dhetor eva durlabhā lokayor ya upabhogas tasyātireka ādhikyam sa samṛddhimān sambhogaḥ kīrtiyate sampannādi-sambhoge durlabhe bhoge durlabhālokatvasya dvayoḥ pāratantryam na kāraṇam kintu ekasyā nāyikāyā eva, tasyā hi śvaśrū-patimmanya-pitrādīnām adhīnatvam tair vāryamāṇatvam na tu nāyakasya śrī-kṛṣṇasya tasya hi sva-pitrādīnām adhīnatve'pi na taiḥ strī-prasaṅge vāryamāṇatvam, nāyikāyāḥ śvaśrū-patimmanyādibhiḥ ca vāryamāṇatve'pi na teṣāṃ adhīnatvam | atra tu [dagdham hanta dadhānaya](#) [u.nī. 15.207] iti, [tavātra parimṛgyatā](#) [u.nī. 15.208] ity udāharaṇa-dvaye dvayor eva rādhā-kṛṣṇayor lalita-mādhavokta-kathānusāreṇa rukmiṇyā adhīnatvam vāryamāṇatvam ca | evam cādīnatve vāryamāṇatva-hetuke daurlabhye saty upabhogādhikyam yukti-siddham eva | tad-ādhikyam lalita-mādhava-kathāyām eva draṣṭavyam | pāratantryāpadopādānād viyuktayoḥ pāratantrya-rāhityādarśanāt pratyuta pāratantrya-parama-bādhitvam eva tat-kathāyām eva dr̥ṣṭam | yatra datta-śapathāpi nava-vṛndāpi rahasyam vaktum na prabhavātīti | pāratantryādi-hetoḥ viyuktayor ity artho'pi nātra ghaṭate | viyuktayor iti viyogo'yam sudūra-pravāsa-bhavo'vaśyam vyākhyeya eva | sa ca sudūra-pravāso mathurāgamana-rūpa eka eva | tatra pāratantryād iti kāraṇopādānam avyāvṛttikam akiñcītkaram iveti |

kiṃ cāyam samṛddhimān sambhogo lakṣaṇodāharaṇa-dr̥ṣṭyā lalita-mādhavayokta-kathā-krameṇa prakāṣa-līlāyām eva tatrāpi sakṛd eva bhavati | nityatvam tv asya prakṛd pradarśitam eva | evam ca sudūra-pravāsānte dāmpatyē satya-pāratantrye evam samṛddhimān saṅkṣipta-saṅkīrṇa-sampannā eva aupapatyē iti vyākhyā prasiddhir naiva grantha-kṛd-āśaya-sparsinīti buddhyate | pāratantryābhāva eva dāmpatyā eva samṛddhimān iti yadi teṣāṃ āśayas tarhi [sakhyas tā militā](#) iti spaṣṭam eva pāratantryābhāva-dāmpatyā-rūpaka-padyam anudāhāryam—[dagdham hanta](#) iti, [tavātra parimṛgyatā](#) ity aupapatyā-pāratantrya-mayam padya-dvayam katham udāharaṇatvenopanyastam |

tadā hi vivāha-prasaṅga eva nāsti, [sūrya-dattā satrājitaḥ kanyaivāham](#) ity abhimānavatyāḥ śrī-rādhāyāḥ śrī-kṛṣṇe pūrvavad aupapatyā-bhāve eva | pāratantryasya tu tadānīm paramāvadhīḥ spaṣṭa eveti kriyānapahnavo vidheyāḥ |

nanu [sakhyas tā](#) ity ādau kim ataḥ param kartavyam atrāsti me iti vṛndāvanaiśvarya-vākhyena pāratantryābhāva-mayē dāmpatyē evānanda-viśeṣa evāvasīyate | maivam, tatraiva tad-anantaram api tayā punaś coktam—

[yā te līlā-rasa-parimalodgāri-vanyāparītā](#)
[dhanyā kṣauṇī vilasati vṛtā māthurī mādhurībhiḥ |](#)
[tatrāsmābhiḥ caṭula-paśupī-bhāva-mugdhāntarābhiḥ](#)
[samvītas tvam kalaya vadanollāsi-veṇur vihāram ||](#) [la.mā. 10.38]

ity anena gopa-patnībhiḥ caṭulābhis tvam api abhisārtham veṇu-vādāna-paraḥ san vihāram kuru tvety eva prārthanāyāḥ saumānāt tādr̥g evāpatyē dvārakāyām mano'nuraktatā jātā | tatas ca śrī-kṛṣṇenāpi tathāstv ity varo dattaḥ |

nanu katham grantha-kṛdbhiḥ nava-vṛndāvane vraja-sundarīnām vivāho varṇitaḥ ? yadi ca varṇitaḥ tarhi kadācit kalpe dantavakra-vadhānantaram tatrānukto'pi tāsām vivāho'smad-yuktyābhyupagantavya eva syāt | satyam dvārakāyām tāsām vivāho na niṣpramāṇika eva | yad uktaṁ padma-purāṇīya-dvātrimśad-adhyāya-kārttika-māhātmye [kaiṣore gopa-kanyās tā yauvane rāja-kanyakāḥ](#) iti | [skānda-prabhāsa-khaṇḍe](#) ca gopy-ādi-māhātmye—[ṣoḍaśaiva sahasrāṇi gopyas tāḥ samāgatāḥ](#) iti | ataḥ pūrṇatamasya vṛndāvana-nāthasyaiva dvārakā-nātho yathā pūrṇa-rūpā rukmiṇyāyās tāsām vivāhaḥ samucita eva | na tu pūrṇatama-dhāmni vraja-bhūmau varṇayitum śakyaḥ | samarthāyāḥ eva rateḥ samñjasastvāpatteś caṭula-paśupī-bhāva-mugdhety ādi prārthanā-prātikūlyāc ca | viśeṣaś ca ujvalasya navina-ṭikāyām draṣṭavya iti dik |

tasmād grantha-kṛtām anusāriṇām teṣām api ayam evāśayo lakṣyate | sarva-dṛg-aiśvaryaḥ śrutayo'pi nitye dhāmni gopa-patnī-parivṛtaṁ rāsa-vilāsinām śrī-kṛṣṇaṁ dṛṣṭvaiva tāsām anugatā bhūtvaivāpur iti tair eva nirdhāritatvāt |

nanu, smṛtam etat sarvam | kintu kamsa-vadhāt prācīnānām līlānām kā gatiḥ kalpanīyā ? tad ucyatām | ucyate, tad-artham api pramāṇāntarāṇi nānveṣaṇīyāni kintu bhavat-pramāṇita [na vidyate yasya ca](#) ity ādi padye yasya śrī-kṛṣṇasya traikālikīnām sarvāsām eva līlā-mātrāṇām aviśeṣeṇa aprākṛtatve svarūpa-śakti-prakāśitatve śrī-bhagavat-tattva-tad-dhāmnām ca parikarāṇām ca prakāśānantyāt janma-karma-lakṣaṇāyās tasyās tathānantye ananta-brahmāṇḍa-gatatvena sarvadā virājamānatve manasāpy agocare svarūpānanda-vilāsa-mātratve sati nityatvaṁ pramāṇam darśayāmi | tasmād [ayam artha](#) ity ārabhya yasya tu sarvadā svarūpasthatvāt manasāpy agocaratvāt prākṛtatvāni janmādīni na vidyante tathāpi yas tāni acchati prāpnoti tasmai nama ity uttara-ślokaśthenānvaya ity ādi |

nanu, prāpnotīty ukte kadācitkatvam apy upagamyate tatrāha anu kālām nityam eva prāpnoti kadācid api na tyajati ity arthaḥ | svarūpa-śakti-prakāśitatvasya nityatvasya ca mitho hetu-hetumattā jñeyā |

nanu katham janma-karmaṇor nityatvaṁ te hi kriye kriyātvaṁ ca prati nijārambha-parisamāptyām eva siddhyatīti te vinā svarūpa-hānyāpatteḥ, naiṣa doṣaḥ | bhagavati sadaivākārānantyāt prakāśānantyāt janma-karma-lakṣaṇa-līlānantyāt | ananta-prapañcānanta-vaikuṇṭha-gata-tat-tal-līlā-karmaṇor atha sā yāvat samāpyante vā tāvad evānyatra prārabdhā bhavantīty evam śrī-bhagavati vicchedābhāvāt nitye eva te janma-karmaṇi vartate tatra te kvacit kiñcid vilakṣaṇyenārabhyete kvacid aikya-rūpeṇeti jñeyam |

(page 67 to 73)

[bha.sa. 49]

[viśeṣeṇa bhedād viśiṣṭaikyāc ca eka evākārah prakāśa-bhedena pṛthak-kriyāspadam bhavatīti citram bataitad ekena vapuṣety ādau pratipāditam | kriyā-bhedāt tat-tat-kriyātmakeṣu](#)

svakīyātva-nirāsa-vicāraḥ tathā parakīyātva-nirūpaṇam

prakāśa-bhedair apy abhimāna-bhedaś ca | tathā saty ekatraivātra līlā-krama-janita-rasodbodhaś ca jāyate |

nanu katham te eva janma-karmaṇī vartete ity uktam | pṛthag-ārabdhavāt | anye eva te ucyate kāla-bhedenoditānām api samāna-rūpāṇām kriyāṇām ekatvam, yathā śaṅkara-śārīrake dvir go-śabdo'yam uccārīto na tu dvau go-śabdau iti pratīti-nirṇītam śabdaikatvam tathāpi dviḥ pākaḥ kṛto'neneti | dvidhā-pākaḥ kṛto'neneti pratītyā bhaviṣyati ato janma-karmaṇor api nityatā-yuktaiva | ata evāgamādāv api bhūta-pūrva-līlopāsanā-vidhānam yuktam | tathā coktam mādharma-bhāṣye—paramātma-sambandhitvena nityatvāt trivikramādāv apy upasamhāryatvam iti | anumataṁ caitac chrutvā yad gataṁ yad bhavac ca bhaviṣyac ca ity anayaiva | upasamhāryatvam upāsanāyām upādeyatvam ity arthaḥ | tat tasya janmana aprākṛtatvāt tasmād vilakṣaṇatvam prākṛta-janmānukaraṇatvenāvīrbhāva-mātratvam, kvacit tad-anukaraṇena vā | ajāyamāno bahudhaiva jāyate iti śruteḥ | tathā devakyām deva-rūpiṇyām viSNUḥ sarva-guhāśayaḥ [bhā.pu. 10.3.8], satyam vidhātum nija-bhṛtya [bhā.pu. 7.8.17] ity ādi ca | tathā karmaṇo vilakṣaṇyam svarūpānanda-vilāsa-mātratvam | tad yathā lokavat tu līlā-kaivalyam [Vs 2.1.33] ity ādi |

nanu, etat sarvam bhavat-pramāṇitam eva bhavat-pramāṇam kintu lalita-mādhavokta-paurṇamāsī-gārgyoḥ saṁvādodita-bhāvīkatvasya ko vā pratīkāraḥ | tato'py adhikam sarvopamardaka-vidagdha-mādhava paurṇamāsī-nāndīmukhyaḥ saṁvāde abhimanyunā vivāhasya mithyātvam eva niścītya etat-pakṣasya mūlotkhāta eva kṛto'sti | tathāpy upāyaś cintanīyaḥ | no ced varṇita-caryeti sā līlā māyīkatve paryavasyati eva grantha-kṛdbhis tathātve svasyābhimatasya niścītatvāt | atra brūmaḥ—śrīmad-grantha-kṛdbhis tatra—nūnam goṇādi go ehi candāalī pyahudīnam ubbāho māyāe niccāhido ity evoktam |

nanu, bhramādi-śabdena mithyārpitam vā na ca māyā-śabdasya bahiraṅgāyāḥ śakter eva vācakatveti vācyam śrī-bhagavat-sandarbhē [49] na vidyate yasya ca [bhā.pu. 8.3.8] iti padya-vyākhyānam māyāyāḥ svarūpa-śaktitve pramāṇitatvāt | tad yathā—

svarūpa-bhūtayā nitya-śaktyā māyākhyayā yutaḥ |
ato māyāmayam viṣṇum pravadanti sanātanam || iti śruteḥ²⁹ |

ātma-māyā tad-icchā syāt iti saṁhitātaḥ |

triguṇātmikātha jñānam ca viṣṇu-śaktis tathaiva ca |
māyā-śabdena bhāṣyate śabda-tattvārtha-vedibhiḥ || iti śabda-mahodadhīḥ³⁰ |

māyā vāyunam jñānam iti nirghaṇṭor ity ādi | tataś ca durghaṭa-ghaṭanā-paṭiyasyā yoga-māyayā udvāha-nirvāhas tayā

²⁹ iti caturveda-sikhādyā śrutīś ca

³⁰ trikāṇḍa-śeṣe

svakīyātva-nirāsa-vicārah tathā parakīyātva-nirūpaṇam

devakyām devakī-rūpiṇyām viṣṇuḥ sarva-guhāśayaḥ |
āvirāsīd yathā prācyām diśy uDurāja-puṣkalaḥ || itivad bodhavyaḥ |

prastute ca jagan-nistārāya śrī-kṛṣṇasya yaśo vistārāya ca līlā-granthat tādṛśair mahā-kāruṇikair varṇitaḥ | sā cet aparāmarśān māyātve kalpyate tarhi teṣu vipralipsutām līlāyām asatyatām ca samāropya aihikāmuṣmikām kalyāṇam svasya sādhanīyam eva vādibhiḥ | tataḥ svarūpa-śakti-prakāśitatvāt sarvās tā līlā nityā eveti sarvaṁ sustham |

kim ca, vidagdha-mādhava-stha-paurṇamāsī-nāndīmukhyoḥ samvāde—**nāndi: bhaavadi, jasodā dhattīe muhurāe appaṇo ṇattinī rāhiā goula-majjhe āṇia jaḍilā-puttassa ahimaṇṇuṇo hatthe ubbāhidā tti, ṇāṇūṇam tu maṇirccisi sambuttā | jaṁ esā goula majje āṇidā**³¹ [vi.mā. 1.27] ity āder eva pāṭhaḥ |

nanv asya ito'py adhikas tathaiiva grantha-kṛtām śrī-hasta-likhita-pustakeṣu drṣṭatvāt | adyāpi tāni pustakāni śrīman-madana-gopāla-govinda-deva-rādhā-dāmodarāṇām pustakāgāreṣu anyatrāpi virājante | tasmāt—**ubbāhidā tti | itaḥ parantu maṇirccitābi adisan paurṇatasyaiva hetoḥ nāndī kadham bia paurṇa vihasya tad-vacanārtham yoga-māyayā mithyaiva pratyāyitam tad-vidhānām udvāhādikām nitya-preyasya eva khalu tāḥ kṛṣṇasya nāndī saharṣam ity etat-paryantam kenacit svābhimata-pratipādayiṣayān prakṣipyā mithyaiva pratyāyitam iti | tena prakṣipta-pāṭhena na śaṅkā paṅkilā vidhātavyā svadhīḥ sudhībhir ity eva dheyam |**

param ca yady ayam eva pāṭhaḥ prācīna-pustaka-stho'bhaviṣyat tadā lalita-mādhavīya **caṁdāalī pyadudīṇa ubbāho māyāe ṇiccāhido** ity eva sarvatra sva-grantheṣu taiḥ pramāṇitam | amum api vidagdha-mādhava-prasaṅgam atyanta-suspaṣṭam mithyā-vācakatve te'vaśyam prāmāpayiṣyat ity api parāmṛśyam yad āhuḥ yadi svayam śrī-kṛṣṇena sā līlā avatārāvasara eva dināni katicit kasmaicid āsvāda-viśeṣāya sarvajñatā sarva-śaktitām sarveśvaratām api anādṛtya tad-upayuktām līlā-śaktim evāvatāritānām nitya-preyasīnām tāsām para-dāratva-bhramaṇa yathā rasasya vidhiḥ prakāra-viśeṣaḥ sambhavati tathā nitya-līlā vismārya prakāṭikṛtānām ity ādi, tatrāpi etad uktaṁ bhavati yadyapi nirvighne'pi sambhoge rasatā bhavaty eva tathāpi **na vinā vipralambhena sambhogaḥ puṣṭim aśnute** [u.nī. 15.3] iti bharata-nyāyenāpekṣita-vipralambhaś ca tal-līlā-vaicitryam udvahan bhavati vaicitrī ca jāyā-patnyor itaḥ param nāsti | aj jāyā-patyor eva sator līlā-śaktyā janmāntara-vaśād vismṛta-tad-bhāvayor mithyaiṅanyatra pratyāyita-jāyā-vivāhayor yā pratikṛti-kalpanādyāvācitate patiṁ-manye loka-dharma-maryādām samullaṅghayan kena rāgeṇa rahasi paraspara-militayor nirantara-śaṅkayā jāta-daurlabhyayoḥ kadācij jāte patyus tu dūra-pravāse milana-yuktim asambhāvayatos tato jāte'pi katham api

³¹ The current Vidagdha-mādhava edition reads as follows : bhaavadi, jasoā dhattīe muhurāe appaṇo ṇattinī rāhiā goula-majjhe āṇia jaḍilā-puttassa ahimaṇṇuṇo hatthe ubbāhidā tti, tādisam jebba asamaṇjasam āpaḍidam | jaṁ kaṇhādo aṇṇena puriseṇa tādisiṇam kara-pphamsaṇam tado kadham tumam tumam ṇiccindā bia disasi ? [bhagavati | yaśodā-dhātryā mukharayā ātmano naptrī rādhā gokula-madhye āṇiya jaṭilā-putrasya abhimanyor haste udvāhitāsti | tādrśam evāsamaṇjasam āpatitam yasmāt kṛṣṇād anyena puruseṇa tādrśinām kara-sparśanam tadā katham tvam nisintā iva drṣyase ?]

svakīyātva-nirāsa-vicārah tathā parakīyātva-nirūpaṇam

sambhoge lilā-śaktyaiva vyañjita-dāmpatyayoḥ parama-sukha-camatkāra iti ca | kṛṣṇa-sandarbhē ca na ca dāmpatyē prakāṣe **bahu vāryate** ity ādi bharatādy-anusṛta-nivāraṇādy-abhāvād rasa-niṣpattir na syād iti vācyam | tasya nivāraṇam khalu bhayena tāvat sarvātīśaya-sāmarthyāt kintu lajjayaiva | lajjā ca kula-kumārāṇām sva-strī-sambandhānumitāv api jāyate | kim uta parama-lajjādi-guṇa-nidhānasya vraje nava-vayaḥ śīlatām evāvyañjatas tasyeti | kintu bahu-patnīkatve mātṛādibhir mithas tābhir api saṅgasyānabhīṣtatvāt svata eva nivāraṇam pracchanna-kāmukatvam ca syād iti ādi |

atra vadāmaḥ—ādau **neṣṭā yad aṅgini** ity asyārtho grantha-kṛd-abhimato, yathā śṛṅgāra-rase pāpādi-śravaṇāśaṅkayā paroḍhā neṣṭā tad gokulāmbuja-dṛśām kulam vinā jñātavyā | kutaḥ ? rasika-maṇḍala-śekhareṇa kamsāriṇā avatāritānām prakāṣikṛtānām kena hetunā atra rase yo vidhiḥ pravartanā tasya ā samyak stutyā hetunā prakāṣaprakāṣayor lilāyāḥ sthititve aikarūpyam pūrvam uktam eva | ayam arthaḥ pūrvam ko'pi saṁsārād uttīrṣur imam śṛṅgāra-rasam nāsvādayata samprati tu etat-sambandhāt yāḥ śrutvā tat-paro bhaved iti vidhiś ca śukadevenāpi jīva-mātra-prativihitva-nikṛta-kṛtyā bhoś caritārthāḥ prakṛtam śṛnuta | yasya lilā krama-sādhyā prema-rasa-viśeṣasyāsvādanāya nitya-siddhāni sarvajñatādīny anādṛtya vismya ca preyasyo'vatāritāḥ svayam ca tathā sann evāvātīrṇaḥ sa eva niryāsātvena muhur nirdiṣṭaḥ tathaiva tat-paripoṣa ity api nirdhāritāḥ |

kim ca, lilā-vaicitryam ca jāyāpatyor iva sator lilā-janmāntara-vaśād vismṛta-tat-tad-bhāvayor mithyaivānyatra pratyāyita-jāyā-vivāhayor dharma-nirvāhottaram mahā-pravāsānantara-samṛddhimati sambhoge ca jāte sati lilā-śaktyaiva vā śrī-kṛṣṇa-sandarbhokta ākāśādi-vāṅyāsūnyādinā devyā vyañjita-dāmpatyayoḥ punar vraje vivāhe niṣpaṇṇe parama-sukha-camatkāra iti ca niranāyi | ta eva punaḥ lilā-śakti-prerito'pi mithyātvena pratīta ity eva mucyate |

tatraivam praṣṭavyāḥ sthaḥ | tasya svasya vā nitya-dāmpatyādīnām vismṛtiḥ kim lilā-śakti-niṣpādyā, jīvavad ajñāna-kalpita avidyā kārya-rūpā vā ? athavā svecchayaivarasa-niryāsāsvādanāyāṅgikṛtā ?

nādyāḥ pakṣaḥ, lilā-śakteḥ svarūpa-śaktitvāt svarūpa-śakti-prakāśitatvasya hetu-matteti sandarbhoktam pūrvam eva likhitatvāt | tat-kṛta-vismṛter na kadāpy anityateti siddhāntitvat | kim ca prīti-sandarbhokta-bhagavato vibhūtvādi-vismṛti-hetur mātṛ-bhāva-premānanda-vṛtti-viśeṣaḥ, ata eva gopī-janāvidyā-kalā-preraka iti gopāla-tāpanī-śrutāv iti pūrvam eva prakāśitam ca mātṛ-bhāvādi-tat-kṛtam satyam syād atrāpi kṛṣṇe tāsām upapati-bhāvaḥ | tāsu śrī-kṛṣṇasya parakīyābhāvaś ca satyo na bhavati māyikam iti katham vaktum śakyam iti tair aparāmṛsyam |

nāpi dvitīyaḥ | īsvare avidyayājñānakādikasya sambandhasya śaṅkara-śārīrakādāv apy anuktatvāt | tatrāpi svayam bhagavati tatrāpi vaiṣṇavaiḥ tathā vaktum anarhatvāt |

nāpi tṛtīye'pi bhavad-abhimata-siddhiḥ, yato'nyāsu sarvāsu eva līlā svarucyā rasasya sārāmsasya svādanāya arthāt svayam āsvādayitum viśeṣato'rvācīna-bhaktān tasyāsvādanāyāḥ pātrīkartum urīkṛtyāyās tasyāḥ kadāpy arucyāsamprkṛtāyāḥ śrī-bhagavata icchā-śaktyaiva niṣpādītāyāḥ pūrvokta-yukter eva māyātve sātvatāir girām gocarīkartum ayogyatvāt | na ca brahma-mohana-kālīna-līlāveśavad ayam api vācyāḥ | tatrāpi brahmaṇādhikṛta-bhaktatve aiśvarya-pradhānatvāt | yathā-parikara-prasaṅgam śrī-bhagavato'pi tad-anurūpasyaiśvaryaḍer evāvaśyaka-bhāvitvāt prastute tu mādhuryāviṣṭayoḥ sarvathā tato niṣkrānter anarhatvāt | uta evāyam līlāveśaḥ premādhīna eva | tathātve vinigamake'prakṛte kim premābhāva eva yatas tatrānāveśaḥ avatāra-līlāyām eva syād iti | ato'tra līlā-veśa-śabdena bhavatā tad-ajñānam evocytate | tena vismṛta-tat-tad-bhāvateti tat-kṛtādhyāsenā svarūpāsphūrtiḥ | yathā jīvasya dehāveśād aham sukhī duḥkhī kṛśaḥ sthūlāś cāsmi iti viparyāsaś tathā prakṛte parasparānyadiyatva-bhāvanād guru-janād guru-jana-kṛta-vāraṇādinā kadācit samaye'navādhābhīṣṭatayā nānā-kleśa-bhāktvaṁ, ata eva svapnavat yathāvasaram ato dūribhaviṣyaty eveti bhavad-abhiprāyo buddhyete | paraṁ tu jīvasya svato'jñāna-dhvaṁsaḥ kutrāpi na prathitāḥ śravaṇa-manana-nididhyāsanādinā, atha ca mahā-vākyānām upadeśena ca yadā tattvam asy ādinā, so'ham asmīti svarūpa-sphūrtiā ajñāna-dhvaṁsaḥ syāt tadaivāntika-duḥkha-hāniḥ sukhāvāptiś ca jāyate eśaiva mokṣatvena bhāṇyate | na kaścid upadeṣṭā na ca śravaṇa-mananādiś ca tat kenopāyena tato'jñāna-bandhān muktā iti cintayamāno'smi | na ca dvau vaktārau upadeśa-granthaś ca mayā vikhyāpinā eveti vācyam teṣām arvāg-bhavatvāt tatra pramāṇābhāvāc ca tad-upayogitāyā abhāvāt | nahi māyāvādinām mate'pi yadyapi sarveśām vyavahāra-mārgāṇām evasatyatvaṁ, tathāpi brāhmaṇādinām yasya yatra yādṛśo vyavahāra-samucito nirvyūḍho'sti tam anyathā kṛtvā yasya kasyacit sṛy-ādi yena kenacit grhītam grhyate vā tasmāt tādrśebhyo'py ayam vilakṣaṇo navīna eva panthāḥ | na vāyam na vā nitya-līlāyām dāmpatyam eva avatāra-līlāyām api dantavakra-vadhānantaram tad eveti vācyam | prakṛtāprakṛtāyor api parakīyatvena pūrvā-pramāṇitānām sandarbhasya vyākhyānānām eva jāta-rūpakatvāt gopīnām tat-patīnām cety atra | atra yā gopa-patnyāś cety atra ca nahi bhavad-abhimate udvāhe kiñcid api pramāṇam asti ced ārṣam tat syād bhavatā kim notthāpitam syāt pratyuta dantavakra-vadhānantarāgamana-prasaṅge padma-purāṇīya-padyeṣu bhavat-pramāṇiteṣu parakīyatvasyaiva niścayo niṣpadyate tad yathā—

kālīndyāḥ puline ramye puṇya-vṛkṣa-samāvṛte |
gopa-nāribhir aniśam kṛḍayāmāsa keśavaḥ ||
ramya-keli-sukhenaiva gopa-veśa-dharo hariḥ |
baddha-prema-rasenātra māsa-dvayam uvāsa ha || [PadmaP 6.252.19-27] iti |

gopānām nāribhir ity eva vākyasyāvaśyāṁ nirvacanīyatvāt | tṛtīya-skandhe śukadeva-vacane devahūtir nṛpa-vadhūr itivat iti vyācakṣānena tena svenaiva kṛṣṇa-vadhva iti sva-pramāṇitam pratyākhyātam | punar gopa-nāribhir aniśam ity atra teṣām patnībhir iti dṛṣṭam vidhāya aniśa-kṛḍā-dāmpatyā-hetutvena gamyamānatayoktā | anayā tu na tv anyat pramāṇam astīti jñāpitam evam ca dyuta-kṛḍā bhagavatā kṛtā gopa-gaṇaiḥ saha | paṇāvahāsa-rūpeṇa jītā gopyo dhanāni ca | gopair ānīya tatraiva kṛṣṇāya viniveditā ity ādi vārāhīya-padyam campūstham, gopānām bhāryātvenāsukhatvāpattau ca pramāṇatāyām niṣpaṇṇam |

nanu bhavad-abhimate dāmpatyē sādakatāyām iti yataḥ paṇa-hetuko yo'vagato hāsas tena rūpeṇa jitānām na tu vaireṇa, glaha-jitānām anyadiyānām patnīnām vivāha-jetṛbhiḥ kutrāpi kenāpy adṛṣṭāsrutatvāt | ced evam abhaviṣyat tadā te gopādayaḥ sarve eva tadīyā karma-karā abhaviṣyan prakṛte na tatheti vicāryam |

na ca dāmpatyē prakate bahu vāryate ity ādi bharatānusṛta-nivāraṇābhāvād rasa-niṣpattiś ca na syāt ity ādinā kintu bahu-patnīkatve mātṛādibhir mithas tābhir api satata-saṅgasyānabhīṣṭatvāt svata eva nivāraṇam pracchanna-kāmuktvaṁ ca syād ity antena bhārata-matānusāriṇām prācām vācam avadhiritam udīritā caiṣaiva nivāraṇā | tatra mātṛādibhiḥ preyasībhiś ca kartrībhir ity ekādhikaraṇaka-nivāraṇam nyāya-prāptam eka-vāsanākam syān na veti ta eva praṣṭavyāḥ |

nanu, ayuktam katham katham prāyaḥ stutyam mātṛādibhir ity ādi-grahaṇāt pitṛāpitṛvyais tat-patnībhir mātṛ-svasrādibhiś ca kārsyādyāmśakayā vātsalyena sapatnībhis tu sāpatnyeneti vivecanīyam | satyam evam api mātara-pitarābhir vātsalya-rasa-nimagnair atra nivāraṇe yādṛśo rasasya paritoṣaḥ sa tu bhakti-rasāmṛta-sindhu-vedibhī rasikair eva vivecanīyaḥ | atha ca śrī-kṛṣṇasya lajjālutaḥ nivṛtti-paratvaṁ mātṛādīnām tan-nivāraṇa-rasatvaṁ ca tad anyaiḥ kaiścid api kutrāpi śrī-bhāgavate bhakti-śāstrādiṣu ca nādyāpy upalabdham ity alam anulāpena |

nanu, **sa vo hi svāmī bhavati** iti **gopāla-tāpanyām**, **ārya-putro'dhunās te** iti **daśama-skandhe**, **gopīnām patir eva vā** iti **bṛhad-gautamīye** ceti pramāṇāni santy eva | tat katham na santīty ucyate ? satyam **gopāla-tāpanyām** uttarārdhe **ekadhā vraja-striya** ity ārabhyopakramopasamhārābhyām pracchanna-kāmatāyā eva niścayāt svāmī bhavatīty asya upabhokṛtva-lakṣaṇa aiśvaryavattve eva saṅgacchate | kṛṣṇa eva yuṣmākam rūpa-yauvanādīnām upabhokṛtve svāmī, na tu voḍhāra ity eva muner āśayāt | na ca dantavakra-vadhānantaram kutracid varṇita-vivāha-param idam iti vācyam | muninā luṭ vihāya vartamāna-prayuktatvāt | na vā nitya-dāmpatyam manasi vidhāya tathoktam ity api vaktavyam, dāmpatyē pramāṇābhāvāt | pūrva-yukty-uktibhyaś ca tair eva paroḍhaupapatyayor eva nitye'vatāre ca niścitatvāt |

ārya-putra ity atrāpi vraja-rājasya āryatve sāralyenaivāsmākī vipattir iti sāralya-vācīte eva tathoktiḥ saṅgatā bhavati | na ca bhāvi dāmpatyā-sūcakam etad iti vaktum śakyam | sva-kṛta iha viṣṭāḥ paty-patyānya-lokā ity ādinā tat-prakarāṇe sukhayaiva spaṣṭikṛtatvāt bhāvinī pramānāntābhāvāt ca |

gopīnām patir eva vā ity asyāpy arthaḥ | patīte upapatīte ca vācye pati-śabdasya prayuktatve eva saṅghaṭate | deveṣūpadeveṣu pūjyeyur devāḥ pūjyā itivat | anyathā gopī ity asya **ḍāp-puṁ-yogād ākhyāyam** iti **pāṇini**-smaraṇāt puṁyogād eva pratyayo jāto'sti | tathā sati viruddha-mat-kṛd-doṣo durnivāra eva syāt | sa tu jugupsā-paryavasāyī | na ca jātau ḍāpa ity vācyam jātir iti siddhe etat-sūtrasya viśeṣatve paryavasānāt **govinda-vṛndāvana**-nāmni **bṛhad-gautamīye** śrī-

svakīyātva-nirāsa-vicārah tathā parakīyātva-nirūpaṇam

kṛṣṇena śrī-mukhenaiva atra yā gopa-patnyāś ca ity ādinā tāsām gopānām patnītvena suniścitatvāt | tad-ājñā-helanān niraya-pāta-bhīteś ca sarvathānyathā vaktum anarhatvāt | viśeṣataḥ siddhānta-kaumudī-bhāṣā-vṛttiḥ saṅkṣipta-sāra-mugdha-bodhādi-puṇyogād ity asyodāharaṇatvena gopī-padasyaiva gṛhītatvāc ca evaṁ gautamīye gopāla-stava-rāje gopa-nārībhir āvṛtam ity atra kvacid gopāṅganā-vastra-hāriṇām ity ādy anyatra ca patnītve evoktatvāc ca tasmāt parama-dhīreṣu tādr̥ṣeṣu ajñair eva svakīyāpakṣapātīti doṣa āsajjate | **bhakti-sandarbhe** rāgānugā-prakarāṇe **bhagavat-sandarbhe śrī-kṛṣṇa-sandarbhe gopāla-campū**-madhye ca parakīyātvam eva prakatāprakatayor apī muhur muhus tair eva suniścitatvāt | dantavakra-vadhānantara-prasaṅge śrī-daśama-ṭippanyām prakatāprakatayor aikyenaiva suprathitavāc ca | ata eva **ujjvala-nīlamanī-ṭikāyām laghutvam atra yat proktam** ity atra yat svecchā-parecchā-likhanayoḥ pūrvāpara-sambandhatvāsambandhatveṣv āśayaḥ prakatīkṛtaḥ so'py upalakṣaṇatve sarveṣv eva grantheṣu boddhavyaḥ | ataḥ pūrvāpara-sambandhāni vyākhyānāni tadīya-svecchā-kṛtāni anyāni tu parecchā-kṛtānīty avadheyam | asmābhis tūbhayathā nirdoṣatve eva prācīna-sammatatve ca gṛhītavānīty apy avadheyam iti | tatra kārīkā pūrvam likhitaiva **śrī-gopāla-campūm** anu ca granthānte kārīkā, yathā—

prāyaḥ sarvā harer lilāḥ kramaśaḥ sūcitā mayā |
yathā svām labdha-rucibhir āsvādyantām mahātmabhiḥ ||

ujjvala-vyākhyānāni, yatha **rāgeṇaivārpitātmāna** ity atra anyatra--**antaraṅgeṇa** **rāgeṇaivārpitātmāno**, na tu **bahiraṅgeṇa vivāha-prakriyātmakena dharmeṇa** | tad evaṁ **mithunī-bhāve tāsām ratim uktvā śrī-kṛṣṇasyāpy āha—dharmeṇa vivāhātmakenaivāsvīkṛtā tu svīkṛta ity artha**³² iti |

rati-prakarāṇe—

sādhāraṇī nigaditā samañjasāsau samarthā ca |
kubjādiṣu mahiṣiṣu ca gokula-deviṣṇḍ ca kramataḥ || [u.nī. 14.43] ity atra |

tathā hi—**samarthā** khalu saiva syāt yā loka-dharmāṁ cātikramya parama-kāṣṭhām āpannā puṣṭim āpnoti | tad uktaṁ **parakīyā-lakṣaṇe--rāgeṇaivārpitātmāno loka-yugmānepekṣiṇā** [u.nī. 3.17] iti | **vakṣyate ca--iyam eva ratiḥ prauḍhā mahābhāva-daśām vrajet** [u.nī. 14.58] iti | **atha yānyā ratiḥ samañjasākhyā sā khalu loka-dharmāpekṣayā tathocyate ca | ata eva nātisamarthā | tata eva ca nivāraṇādinā**³³ **bhāvāntimām sīmām na prapadyata iti bhāvaḥ |**

samañjasā-lakṣaṇe—

patnī-bhāvābhimānātmā guṇādi-śravaṇādiḥ |
kvacid bhedita-sambhoga-trṣṇā sāndrā samañjasā || [u.nī. 14.48]

³² This is under u.nī. 3.13 in the Nirnaya Sagar edition.

³³ Not in u.nī.

svakīyātva-nirāsa-vicāraḥ tathā parakīyātva-nirūpaṇam

patnī-bhāveti loka-dharmāpekṣitā darśitā | patnī-bhāvābhimāna evātmaivatmā yasyā iti tad-
abhimānasya tiraskāre samarthāyā iva sthity-abhāvaś ca vyakta ity ādi | guṇādi-śravaṇādijeti
tat-prādurbhūtety evārthaḥ | na tūtpadyamāneti janī prādurbhāve iti dhātu-pāṭhāt |

mahā-bhāvatvaṁ—

anurāgaḥ sva-saṁvedya-daśām prāpya prakāśitaḥ |
yāvad-āśraya-vṛttiś ced bhāva ity abhidhīyate || [u.nī. 14.154]

etad-vyākhyāyām—ayaṁ bhāvaḥ—rāgaḥ khalu

duḥkham apy adhikaṁ citte sukhatvenaiva rajyate |
yatas tu praṇayotkarṣāt sa rāga iti kīrtyate || [u.nī. 14.126]

ity ukta-lakṣaṇaḥ | duḥkhasya ca parākāṣṭhā kula-vadhūnām svayam api parama-
sumaryādādīnām svajanārya-pathābhyām bhraṁśa eva nāgnyādi na ca maraṇam tataś ca tat-
tat-kāritayā pratīto'pi śrī-kr̥ṣṇa-sambandhaḥ sukhāya kalpate cet tarhy eva rāgasya
parameyattātataś ca tām āśrityaiva pravṛtto'nurāgo bhāvāya kalpate | sā cārambhata eva vraja-
devīśv eva dṛśyate | paṭṭa-mahiṣīśu tu sambhāvayitum api na śakyate | ārambhata eva iti
vyañjayitum nava-rāga-hiṅgula-bharair [u.nī. 15.155] ity atra nava-śabdo dāsyate | tad evam
eva tā evoddiśyoddhavaḥ sa-camatkāram āha—yā dustyajam ārya-patham svajanam ca hitvā
iti | idṛśoktyā ca yadyapi tāsām tyāgo na sambhavati tathāpi kṛta iti kulāṅganātvaṁ parama-
maryādātvaṁ ca darśitam |

tasmāt samarthākhyāyaiva ratir anurāga-daśām ārūdhā satī mahā-bhāva-daśām āpnoīty etāni |
anena mahā-bhāva-svarūpeyam iti grantha-kṛtā hārdam eva sva-hārdam vidhāya vyākhyānam
jñāpitam | śrī-rādhikātra rasa ālambana-rūpā sā ced idṛśatvena niścityopāsyā syāt tarhy eva
rasaḥ sālambaḥ | no ced ālambana-vairūpyād vairasyād anyeṣām mūlotkhāta eva |

kim ca **gopāla-campū**-madhye ca sarvatraiva parakīyātvasyaiva varṇanam viśeṣataḥ
ṣaḍvīmśatitame pūraṇe rāsam ārabhya trimśat-pūraṇa-paryantam aśeṣatayā tasyaiva śrī-
bhāgavata-rītyā vistāratas tad evāstīti | viśeṣataḥ samṛddhimat-praghaṭṭake sapta-patrī-lipeḥ
śeṣe tu atīva suvyaktatayā sarvopamardakaḥ samagra-granthisya nirgalitārthaḥ svāśaya-sārah
siddha-lekhaḥ kṛto'sti | yathā—parama-rasa-paripākas tu krama-līlāyām eva kramate | śrī-
bhāgavatādi-prakāśaka-prācīna-bhaktānām vidagdha-mādhavādi-prakāśaka-tādṛśa-grantha-
kṛtām cātraivāveśa-darśanāt | atraiva granthe asyā eva nirvāhaṇād iti | tasmāt ye
rāgānugīyānugāmino bubhūṣanti tair antaraṅga-vyākhyānugatair bhavitavyam | taiḥ
sahavālpāḥ samucito no ced anyair alam saṁlāpena | **mādhava-mahotsava**-nāma-sva-kṛta-
granthe, **dāna-keli-kaumudy**-anusāriṇi upakramopasaṁhāra-parakīyātvenaiva sarvaṁ
varṇitam | dig-darśanam, yathā—

kābhiścit paṭu jaṭilām vikṛṣyamāṇām
nartatīm dadhi-ghṛta-kardameṣu rādhā |
śvaśrūm sā mahasi niśāmya namra-vaktrā

svakīyātva-nirāsa-vicāraḥ tathā parakīyātva-nirūpaṇam

smeratvaṁ jana-hasa-bimbam āśu dadhre || [mā.ma. 4.83]

ity ādyā bahava eva | tasmāt sarvathā teṣāṁ āśaya eṣa eva jñātavyo nānyaḥ kadācid apīty alaiṁ
vistareṇeti dik | grantha-saṅkhyā 700 || śrīr astu ||

|| samāpto'yaṁ granthaḥ ||